

Arheološki terenski pregled v raziskavah jugoslovanske prazgodovine

1. UVOD

V Jugoslaviji je že od začetka tovrstnih raziskav v poznem 19. stoletju, število dobljenih podatkov eksponentno naraščalo. Ta trend spremlja povečanje števila arheoloških ustanov, s tem pa tudi števila poklicnih arheologov (tab. 1). Toda ti trendi ne pojasnjujejo le prejšnjega razvoja, ampak predvsem dajejo potrebne, toda pomanjkljive razloge za rast zanimanja arheologov za terensko delo. Osnovni vzroki za to spremembo so zapleteni in raznovrstni, vsebujejo pa skupino socialnih in političnih dejavnikov, kot so spremembe v dojemanju preteklosti in njenega kulturnega izraza, naraščanje pomena regionalnih raziskav, povečana občutljivost zaradi možnosti uničenja spomenikov z razvojnimi projekti in večja ali manjša sprejemljivost za znanstvene tradicije in cilje drugih dežel. Na drugi nivo razlag pa sodi naraščanje hitrosti pobud za terensko delo kot posledica sprememb v arheološki teoriji. Te spremembe so vodile k oblikovanju novih vrst problemov, hipotez in vprašanj - pravilen odgovor nanje zahteva drugačne metode in tehnike terenskega dela (Binford, Binford 1968; Clarke 1968; Hodder, Orton 1976; Smith 1976).

Ločeno od množice spornih vprašanj in problemov, ki se pojavljajo pri topografskih raziskavah, nekatera večja vprašanja daleč prekašajo druga po svoji splošni pomembnosti za človeški razvoj. Tri najpomembnejša "velika vprašanja" so: izvor poljedelstva, razvoj socialne kompleksnosti in tvorba države. Namen mojega članka je določiti glavne cilje in načine arheološkega terenskega pregleda v zadnjem stoletju v Jugoslaviji in te spremembe povezati z našo vedno večjo zmožnostjo odgovoriti na "velika vprašanja".

2. 100 LET ARHEOLOŠKEGA TERENKEGA PREGLEDA V JUGOSLAVIJI

Teoretično lahko osnove za terenski pregled od konca 19. stoletja dalje strnemo v trditve:

- osnovna delovna enota je "najdišče",
- pri delu je "najdišče" lahko določeno z veliko gostoto najdb na prostorsko omejenem področju,
- površinske najdbe na "najdišču" dajejo začetno datacijo za najdišče, kasneje pa izkopavanje nudi kronološke finese.

TABELA 1 Ustanovitev arheoloških institucij v Jugoslaviji

	Bosna in Hercegovina	Hrvaška	Make- donija	Črna gora	Srbija	Slove- nija	
1820- 1899	1	9	0	0	6	3	19
1900- 1914	0	2	0	1	1	1	5
1918- 1939	1	3	1	1	4	3	13
1946- 1970	12	15	9	9	34	15	94
Skupno	14	29	10	11	45	22	131

Vir: ÉPOQUES PRÉ- ET PROTO-HISTORIQUES EN YUGOSLAVIE, BEOGRAD 1971.

Le težka lahko dvomimo, da so te trditve vodile vse zgodnje raziskovalce, ki so opravljali terenske preglede. Njihov cilj je bil določiti osnovno kronološko zaporedje za prazgodovino njihovega izbranega področja, ki ga je dopolnjevala prostorska delitev istočasnega materiala na kulture. V večini primerov so najdišča pred l. 1914 odkrivali kmetje in gradbeni delavci, manj pa arheologi, za katere je bil terenski pregled le sekundarna dejavnost (npr. Jablanica - presekana z železniško progo, Vasić 1902; Vinča - Belo Brdo - najdbe so v Narodni muzej Beograd prinesli kmetje, Vasić 1906). Tretji cilj je bil pogosto precizno locirati pomembno najdišče za bodoča izkopavanja (npr. Zlokućani - Gradac, Vasić 1911; cf. za Dalmacijo Bulić 1924-25: 62-64).

V letih med vojno so zbirko podatkov o najdiščih, ki so jih odkrili drugi, dopolnile najzgodnejše načrtovane kampanje arheološkega terenskega pregleda. Te zgodnje načrtovane terenske preglede je vodila dolžnost "Jugoslawischer Ausschus der Internationalen Verbandes der Akademien", da izdela arheološke karte v merilu 1 : 100 000. Največji napredek v tej smeri je bil narejen v Makedoniji (karte, ki pokrivajo področji Prilep - Bitolj (Vulić 1937) in Kavadarci (Vulić 1938)) in na Hrvaškem (karte, ki pokrivajo Ptuj (Klemenc, Saria 1936), Zagreb (Klemenc 1938) in Rogatec (Saria, Klemenc 1939)). Medtem, ko so se ti zemljevidi osredotočali

predvsem na ostaline iz klasičnega obdobja, pa v njih zasledimo le kratke opise prazgodovinskega materiala. Poleg teh temeljnih jugoslovanskih pobud sta v 30. letih nastala dva združena projekta: jugoslovansko-nemški združeni projekt v Sremu in Slavoniji (Schmidt 1945) in delo Ameriške šole za prazgodovinske raziskave v Srbiji in Makedoniji (Fewkes, 1934, 1935, 1936, 1939, Fewkes et al. 1933). Z v bistvu podobnim pristopom kot pri terenskem pregledu pred 1. svetovno vojno so ti projekti povezali muzejski in arhivski material z deloma izvirnim terenskim delom, pri katerem je bila pozornost usmerjena na področja, za katera je bilo že znano, da so bogata z najdišči. V to fazo terenskega pregleda sodi izvor poselitvenega vzorca, ki daje prednost najdiščem v velikih rečnih dolinah (Srbija) ali na vrhovih hribov (Slovenija), v nižinskih predelih in jamskim najdiščem v višinskih predelih. Schmidtova (1945) zamisel, da večja najdišča raziskuje v širšem kontekstu raziskanih najdišč istega območja, je bila konceptualna novost. Vendar pa se ta dragocena zamisel ni nikoli razvila v tej smeri, da bi poskrbeli za dokumentacijo regionalnih naselitvenih vzorcev, rdeča nit raziskav med vojno je bila še vedno "najdišče" kot osnovni gradbeni kamen arheoloških kultur.

Po drugi svetovni vojni so bile v vseh republikah novoustanovljene socialistične države zelo široke možnosti za začetek izvajanja velikih in obsežnih programov za dobro financirana izkopavanja in terensko delo. V nekaterih primerih so se dolgotrajno načrtovani projekti terenskega pregleda, ki so se začeli v povojnem obdobju, nadaljevali še več kot 30 let in dali zelo pomembne temeljne podatke (npr. Malezov terenski pregled paleolitskih jam na Hrvaškem, glej 3.1.; Baslerjev terenski pregled paleolitskih najdišč na prostem v Bosni, glej 3.1.; Marovićev terenski pregled v srednji Dalmaciji, glej 3.3.). V drugih primerih so imeli krajši projekti terenskega dela za cilj priskrbeti tekoči pregled vseh muzejskih in arhivskih najdb ter vseh znanih že raziskanih najdišč na določenem področju (npr. Garašanin, Garašanin 1951, zvezek Arheološka nalazišta u Srbiji in Bošković, podobno delo v dveh zvezkih (1953, 1956) Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji). Ti projekti v Srbiji in sočasne raziskave v drugih republikah so pomagali oskrbeti Zavod za zaščito spomenika i kulture s

trdno bazo podatkov za nujne stalne zapise o najdiščih in spomenikih.

Medtem ko obseg in številčnost načrtovanih projektov terenskega pregleda naraščata, pa teoretična osnova te nove generacije terenskih pregledov ostaja bolj ali manj nespremenjena. Najpopolnejši terenski pregledi v 50. letih se, čeprav nimajo točnih referenc za regionalne enote preučevanja, osredotočajo na geografsko omejena področja (npr. Garašanin, Ivanović, terenski pregled Leskovške kotline v dolini Morave, glej 3.4.; Baslerjevo preučevanje najdišč na prostem na aluvialnem področju J od doline Save, glej 3.1.; terenski pregled Mestnega muzeja Beograd, glej 3.5.). Niti za eno samo področje ne obstaja projekt s točno izdelano metodologijo terenskega pregleda, niti ni bilo nobene zahteve po sistematičnem in/ali intenzivnem obhodu terena. Tudi omejena uporaba aerofotografije je ovirala večino poskusov, da bi razumeli dolgotrajno uporabo suhih vzpetin med dvema rečnima dolinama, prav tako pa tudi omejeno znanje o morebitnih spomenikih v bolj ekstenzivno raziskanih dolinah. Bistveni dosežek terenskih pregledov v 50. letih je bolj organizacijske kot metodološke narave: oblikovanje ambicioznejših projektov, ki so pokrivali večja področja in pogosto odkrili večje število najdišč.

V 60. letih se v Jugoslaviji začno pojavljati razlike v ciljnih terenskih pregledov, njihovi organizaciji in financiranju. Medtem ko se ustvarjanje malih lokalnih in regionalnih projektov nadaljuje, (npr. Radišić - delo na področju Zrenjanina, Radišić 1968; delo novosadskega Zavoda za zaščito spomenika i kulture v Bački, Brukner, Medović 1966; Medović 1966a, b; Medović, Brukner 1967; Brukner 1967), se v odgovor na večje grožnje ali pa na programe regionalnih raziskav pojavljajo širši projekti. Očiten primer za prvo je mednarodni program Djerdap I, ki sta ga skupno organizirali vladi Jugoslavije in Romunije (glej 3.6.). V drugem primeru pa je skrben terenski pregled od vasi do vasi M. Vasiljevića in V. Trbuhovića na področju Šabca (glej 3.7.) in D. Popovića v Sremu (Popović 1966, 1967, 1968, 1969, 1970) uveljavil višje standarde za tehnike terenskega pregleda kot so jih dosegali poprej. Vodje teh projektov so v jugoslovanski terenski pregled uvedli tri nove koristne koncepte:

- a) pojem popolnega pokrivanja področja je ideal, po katerem se je treba zgledovati,
- b) pomen sistematičnega zapisovanja informacij, dobljenih iz čim več različnih virov (teren, arhiv, informatorji),
- c) ideja, da je površinska distribucija pomembna že sama po sebi in ne le kot indikator zanimivih najdišč, ki so vredna bodočega izkopavanja.

Vendar pa je kljub tem spremembam še vedno ostal nespremenjen pomen "najdišča" kot enote za pridobivanje ostalin. Z naraščanjem vplivov novih tokov v arheološki teoriji in metodologiji, ki jih je vsebovala "nova arheologija", so terenski pregledi v 70. letih postali številčnejši in problemsko usmerjeni. Poleg do zdaj dobro uveljavljenih lokalnih in regionalnih terenskih pregledov (Petrić 1976a, 1976b; Bulat 1972, 1974, 1981; Bulat, Bojčić 1980; Minichreiter 1978; Krstić, Pavlović 1980; Čus - Rukonić 1982), so se začele pojavljati nove tehnike, ki so temeljile na natančnem načrtovanju terenskega pregleda (Bankoff, Winter 1981, 1982, 1983; glej 3.9.).

V tem obdobju so se začeli tudi terenski pregledi, ki so obsegali čas večih arheoloških obdobij v Dalmaciji (Batović 1973; glej 3.8.) in Sloveniji (SAZU 1975; glej 3.10.). Drug nov pojav v tem desetletju je naraščanje števila terenskih pregledov, usmerjenih na specifične tipe najdišč. Najboljši primer tovrstnih raziskav so višinska utrjena naselja v JZ Bosni (Benac 1985; Govedarica 1982; glej 3.11.; cf. dolgotrajnejše, toda bolj omejene raziskave višinskih utrjenih naselij v Z Hercegovini (Oreč 1978). Vendar pa je nenavadno to, da statističnih prefinjenosti pri načrtovanju raziskav vse do naslednjega desetletja nikoli niso povezali s pristopom regionalnega terenskega pregleda. Kljub temu pa je metodološka strogost in problemska naravnost pri jemanju vzorcev omogočila definiranje novih problemov, medtem ko je bila ideja naselbinske arheologije na regionalnem nivoju končno sprejeta, čeprav se je še vedno opirala na koncept "najdišča". V istem času se je v Jugoslaviji prvič pojavila analiza vplivnega območja najdišča tako na najdiščnem kot tudi na regionalnem nivoju (Barker 1975; Chapman 1977, 1981).

Od 1980 dalje so se obnovila prizadevanja mnogih muzejev in zavodov za krepitev regionalne baze podatkov

(Vuletić 1973; Milošević 1984; Salajić 1981). Poleg tega se je začel drugi veliki projekt v dolini Donave - Djerdap II (Kondić 1980, 1984). Vrhunec tradicionalnih pristopov ekstenzivnega terenskega pregleda je velikanski "Arheološki leksikon Bosne in Hercegovine" (Čović (ed.) 1988). V delu, ki obsega 10 zvezkov, so vsi temeljni podatki bosansko-hercegovaške arheologije podani po abecednem vrstnem redu, vsako najdišče pa je vrisano na enem izmed 25 regionalnih zemljevidov. To delo predstavlja skupek rezultatov desetletnega raziskovalnega projekta in kaže na to, da je sarajevska skupina arheologov ena najmočnejših v Jugoslaviji.

Druge novosti v 80. letih se kažejo v uvajanju zahodnoevropskih arheoloških tradicij v Jugoslaviji. Za ponazoritev tega so prikladni trije primeri: Projekt Neotermalna Dalmacija, terenski pregled na Hvaru in nedavne raziskave v Sloveniji (povzetek najnovjših rezultatov raziskav na teh področjih glej v Chapman et al. (eds.) 1988). Pri prvem je regionalni terenski pregled obsegal več arheoloških obdobij in je temeljil na natančnem načrtu jemanja vzorcev, izvršen pa je bil v nižini pri Zadru v S Dalmaciji. Tu so kombinirali idejo jemanja vzorcev po plasteh z uporabo odsekov tako pri iskanju področij kjer je bilo "najdišče", kot tudi področij kjer ga na regionalnem nivoju ni bilo, ter program rekonstrukcije okolja, etnoloških in zgodovinskih modelov in manjših izkopavanj (za podrobnosti o projektu Neotermalna Dalmacija glej 3.12.). Podoben intenzivni terenski pregled se je začel tudi na otoku Hvaru, kjer je podroben zapis gostote artefaktov na najdišču dal jasno definicijo klasičnih "najdišč" ter njihovega zaledja (Slapšak 1988; Bintliff, Gaffney 1988). Upamo, da bodo taki načini raziskav uporabljeni tudi na nedavno odkritih prazgodovinskih naseljih na Hvaru. V Sloveniji je podobno beleženje gostote artefaktov na površini najdišča v kombinaciji z geofizikalnim terenskim pregledom dalo nove vpoglede v organizacijo in velikost najdišča prav tako kot odkritje doslej neznanih nižinskih naselij na prostem, ki sodijo v železno dobo (Bavec 1988; Mason 1988). Kot bo bralec v tem pregledu opazil, so to le načela in tehnike, ki so bile del drugih tradicij arheološkega terenskega pregleda in so relativno pozno prišle v ta del Evrope. Čeprav to dejstvo določa zgornjo mejo kvalitete in primerljivosti objavljenih podatkov, dobljenih s terenskim pregledom,

pa podatki določenih projektov v ključnih območjih Jugoslavije kažejo na napredek terenskega pregleda v dobivanju koristnih rezultatov na regionalnem nivoju raziskav. V naslednjem poglavju bomo rezultate izbranih terenskih pregledov preučili, da bi preizkusili ali lahko dajo prepričljive odgovore na "velika vprašanja" prazgodovine.

3. PROJEKTI ARHEOLOŠKEGA TERENSKEGA PREGLEDA V JUGOSLAVIJI

Projekti, ki jih obravnavamo v tem poglavju (sl. 1) so bili izbrani tako zaradi predstavitve določene faze raziskovanja kot tudi zaradi njihovega inovativnega prispevka k metodi in teoriji terenskega pregleda ali pa ker so prispevali k obogatitvi regionalne baze podatkov. Izbor teh projektov je tudi povezan s pogosto različnimi tradicijami terenskega pregleda v republikah in za različna časovna obdobja, od paleolitika do železne dobe. Pri prvih treh projektih je pozornost usmerjena na terenski pregled po obdobjih, kasneje pa preidemo k raziskavam, katerih bistveni sestavni del je terensko delo, ki zajema več obdobji.

3.1. Terenski pregledi v raziskavah paleolita na Hrvaškem in v Bosni

Dva glavna projekta terenskega pregleda v Jugoslaviji sta bila posvečena paleolitiku: raziskava najdišč na prostem v Bosni in Hercegovini Djura Baslerja in komplementarno delo Mirka Maleza o kamnitih previsih in jamskih najdiščih na Hrvaškem (Basler 1953, 1962, 1963, 1979a, 1979b, 1979c; Malez 1966, 1979, letna poročila Ljetopisa JAZU od 1953 do 80. let).

Področje Baslerjevih raziskav obsega celotno Bosno in Hercegovino, vendar pa je glavnina raziskav usmerjena na aluvialni pas v S Bosni J od Save. Intenzivna izkopavanja paleolitskih najdišč so se začela šele po 20. letih nesistematičnih terenskih pregledov (1949-1968). V tem obdobju je bilo odkritih okoli 70 najdišč; od teh jih je bilo 17 uspešno izkopanih (za geografski leksikon najdišč glej Basler 1979b). Ko se je izkopavalna faza začela, so arheološki zapis star približno 60 000 let povezali z geološkim, sedimentološkim in C14 zaporedjem ter s sosledjem vplivov okolja (Basler 1979: 339, sl. 21).

Vrednost Baslerjevega dela je v potrpežljivem zbiranju temeljnih podatkov terenskih pregledov z uporabo klasičnih tehnik, da bi tako določil področja, ki vsebujejo večjo koncentracijo najdišč na prostem lovcev in nabiralcev na južnem robu srednjega Podonavja. Omejitve tega projekta se kažejo v odsotnosti drugih elementov regionalnega naselitvenega sistema (npr. ali gre za najdišča v nižini ali za višje ležeča najdišča) ter v tem, da ni mogoče oceniti ali so najdišča v aluvialnem pasu v smislu paleolitskih naselij tipična za celotno S Bosno.

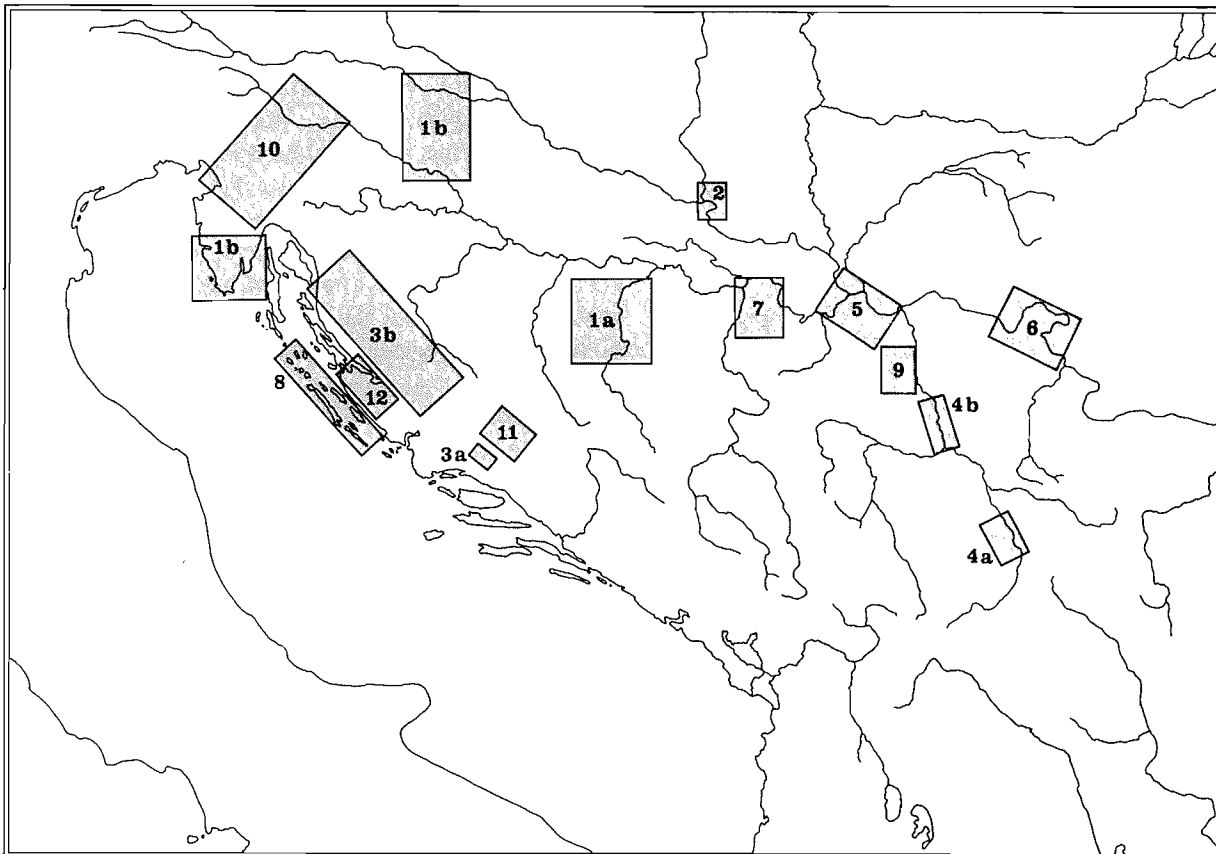
Raziskovalni projekt Mirka Maleza (organiziran pod pokroviteljstvom JAZU iz Zagreba) je vse od začetka kazal veliko interdisciplinarno moč v sodelovanju geologov, paleontologov, speleologov in arheologov. V zadnjih 35 letih je Malezova skupina raziskala med 3 in 15 še neraziskanih jam in jamskih previsov letno, prav tako pa je uredila večja izkopavanja na mnogih ključnih najdiščih (Krapina, Vindija, Veternica, Velika pečina, Cerovačka pečina, Romualdova špilja, Šandalja I in II, itd.). Od skupno 22 000 ugotovljenih jam hrvaškega krasa (Gams 1969) jih je Malez raziskal preko 200 in priskrbel glavno bazo podatkov za regionalne študije. Prav tako kot Baslerjeva raziskava tudi Malezov projekt ni vzpostavil tako intenzivnega kot tudi ne sistematičnega terenskega pregleda. Raziskave paleolitske poselitve hrvaškega krasa so dale impresivne rezultate. Čeprav nobeno področje ni bilo izčrpno raziskano pa velikost in pestrost terena, ki so ga pokrile raziskave kaže, da bo moč določiti večino komponent družbenega in ekonomskega cikla. Glavna slabost v sicer primerni raziskovalni shemi Baslerjevega dela je neupoštevanje neapnenčastih področij in najdišč na prostem.

Medtem ko se delo obeh - Baslerja in Maleza - v osnovi ukvarja predvsem z "najdiščem" kot arheološko celoto, manj pa z nasebinskimi vzorci ali celo ekonomskimi sistemi, pa baza podatkov obeh projektov daje koristen vpogled v paleolitsko poselitev tako področij na prostem kot tudi v jamah. Rezultati dobljeni z izkopavanji nam definirajo kronološko zaporedje, hkrati pa dajo pomembne podatke o spremembah okolja. To pa so informacije, ki jih lahko s pridom uporabimo za naslednjo fazo raziskave.

SLIKA 1: Projekti arheološkega terenskega pregleda v Jugoslaviji

LEGENDA

1. Terenski pregled v raziskavah paleolitika v Bosni (1a) in Hrvatski (1b),
2. Neolitska, eneolitska in bronastodobna najdišča v JZ Bački,
3. Kovinskodobna najdišča na Hrvaškem (3a Cetinska skupina, 3b Japodska skupina),
4. Terenski pregled v Pomoravju (4a Leskovška kotlina, 4b Svetozarevska kotlina),
5. Terenski pregled Mestnega muzeja iz Beograda,
6. Projekt Djerdap I,
7. Terenski pregled Šabac,
8. Terenski pregled zadrškega otočja,
9. Terenski pregled Smederevska Palanka,
10. Arheološka topografija Slovenije,
11. Utrjena višinska naselja v JZ Bosni,
12. Projekt Neotermalna Dalmacija.

3.2. Neolitska, eneolitska in bronastodobna najdišča v JZ Bački

V času od srednjih do poznih 60. let je Sergej Karmanski začel s terenskim pregledom prazgodovinskih najdišč na področju Odžakov v JZ Bački v Vojvodini. Kot amaterski arheolog je Karmanski delal pod pokroviteljstvom arheološkega krožka gimnazije "Boris Kidrič", kasneje pa je razvil arheološki oddelek v muzeju Odžaci (Karmanski 1968, 1969, 1970a, 1970b, 1975).

Karmanski je uspel ugotoviti 15 neolitskih naselij (1968), okoli 8 eneolitskih naselij (1970a, 1970b) in nekaj ducatov bronastodobnih najdišč (1969). Za vsako najdišče je podal zelo natančno in detajlno lokacijo, imena lastnikov zemlje, pogoje na terenu, opis najdb in datacijo (ne pa tudi velikosti najdišča). Delo Karmanskega se je ujemalo s terenskim delom, ki ga je organiziral Zavod za zaščito spomenika kulture v Novem Sadu (Brukner, Medović 1966; Medović 1966a, 1966b; Medović, Brukner 1967).

Vrednost terenskih pregledov v Bački je v podrobnem in jasnem sistematičnem raziskovanju enega samega arheologa na lokalnem področju. Končna razporeditev kaže redko, toda večkrat ponavljajočo se poselitev roba poplavne ravnine Donave in obsega obdobje približno 3500 let. Pravo število najdišč v vsaki biološki generaciji (25 - 30 let) je bilo verjetno minimalno - to je odraz intenzivnosti terenskega pregleda in sočasnega naselbinskega sistema. Vse razlage v zvezi z intenzivnostjo neolitskih naselij v primerjavi z bronastodobnimi so še sporne.

3.3. Najdišča iz kovinskih obdobj na Hrvaškem

Dve dolgotrajni raziskavi eneolitskih, bronastodobnih in železnodobnih najdišč na Hrvaškem izstopata glede na njune terenske preglede: delo Ivana Marovića v centralni Dalmaciji in študija Ružice Drechsler-Bižić o najdiščih na "ozemlju" Japodov. V obeh primerih sta se terenski pregled in izkopavanje začela v sredini 50. let in se nadaljevala še 15 let (Drechsler-Bižić 1958, 1961, 1970, 1974, 1975a, 1975b, 1983a, 1983b; Čović 1983a; Marović 1959, 1960, 1976; Marović, Čović 1983).

V bistvu gre na obeh področjih za preučevanje 5 definiranih najdiščnih elementov: ravni grobovi, gomile (posamične ali v skupinah), jamska najdišča (ali kot naselja

ali kot kultni pokop), višinska utrjena naselja in neogrjena naselja ali naselja na prostem. Ti elementi so bili raziskani neintenzivno, z nesistematičnim terenskim pregledom, ki se je nagibal v prid jamskim najdiščem in višinskim naseljem. Marović je večino svoje pozornosti osredotočil na področje okoli 60 km² na zgornjem ravnem delu doline Cetine (Marović 1976: 57, sl. 1) z manj podrobnim študijem najdb cetinske kulture na drugih področjih (npr. obalna Dalmacija, druga polja v notranjosti). V nasprotju s tem pa je študijsko območje Ružice Drechsler-Bižić bolj obsežno, prekriva mnoga velika rečna razvodja in polja na kraškem terenu v notranjosti (področja Bihaća, Ličkega polja, Male Kapele in Korđuna).

V zgornjem delu reke Cetine so bila odkrita 3 večja višinska utrjena naselja, več jam in 7 polj s kamnitimi gomilami. Ker utrjenih višinskih naselij še niso izkopavali, točna datacija teh konstrukcij ter okopov še ni jasna, čeprav so na površini v ograjenem področju odkrili železnodobne črepinje. Edina jama, ki so jo izkopavali - Gospodska pečina - vsebuje naseljitvene plasti poznega neolitika, bronaste in železne dobe (Marović 1979). Vse tumule, ki so pri izkopavanju vsebovali najdbe, lahko datiramo v zgodnjo ali srednjo bronasto dobo - skupina je datirana kot cetinska kultura (Marović 1976). Povzete rezultate Marovićeve izkopavanja na poljih s kamnitimi gomilami je podan spodaj (tab. 2).

Iz teh ekstenzivnih izkopavanj je razvidno, da medtem ko je 20% gomil vsebovalo primarne pokope, je okoli 33% gomil brez osteološkega materiala in artefaktov; pri 67% vseh kamnitih gomil pa je manjkal osteološki material.

Marovićeve interpretacije teh rezultatov temelji na pastirski polnomadski populaciji, ki je prebivala predvsem na višinskih utrjenih naseljih s sezonsko uporabo pastirskih jam in pokopih v nižje ležečih dolinah v družinskih ali plemenskih grupacijah pod kamnitimi gomilami. Marović meni, da problem predstavlja odsotnost naselij v bližini polj z gomilami in pomanjkanje nedvomnih dokazov za bronastodobno naselitev višinskih utrjenih naselij.

Druga možna razlaga se kaže v dvojni naravi gomil - kot grobni objekt (manjše število primerov) in kot ostanki

TABELA 2 - Tipi ostalin v gomilah cetinske kulture

Ime najdišča	Število gomil	Gomile + grobovi	Gomile + fragmenti kosti	Gomile + najdbe/ni kosti	Gomile + ni najdb/ni kosti
Šparevine	24	2	-	7	15
Rudine	62	12	-	35	17
Lukovača	10	-	3	-	7
Preočanska kosa	8	3	-	2	3
Čitluk - Vel. gomile	3	3*	-	-	-
Čitluk - Ogradice	7	7	-	-	-
Čitluk - Gomile više lade	14	-	14**	-	-

Vir: Marović 1976

* Vsaka gomila je vsebovala drugačne grobne pridelke.

** V eni od 14 gomil je bilo bronasto bodalo.

čiščenja polj (v vseh primerih) (razprava o tem, glej Chapman et al. 1987: 126-129). Če nekateri kupi kamenja označujejo razporeditev bronastodobne obdelovalne zemlje, potem je velika verjetnost, da odgovarjajoča naselja ležijo v bližini. Nasprotno pa, če ne bodo odkrita naselja, ki bi jih obdajali kamniti zidovi, je verjetno, da so živeli v neograjenih naseljih. Zadnji rezultati raziskav v zgornji cetinski dolini kažejo, da se mala bronastodobna naselja pogosto nahajajo v vrtačah (Milošević, Govedarica 1986; podobne vrtače na območju Klisa nad Splitom pozna tudi G. Protić). Kaže, da je ta faza naselij na prostem v dolini Cetine predhodnica prvih lokalnih višinskih utrjenih naselij. Odkritje zidov na poljih, datiranih v isti čas, podpira hipotezo o obstoju mešanega bronastodobnega kmetijstva na cetinskem območju.

Na japonskem ozemlju ima podrobnejša kronološka analiza prednost pri jasnejšem dokazovanju dolgotrajnih trendov v kulturnem razvoju. V nasprotju z redkimi neolitskimi in eneolitskimi najdišči in najdbami ter kratkotrajno uporabo jam v zgodnji bronasti dobi (Čović 1983a) je opazno naraščanje intenzivnosti poselitve na tem področju v srednji bronasti dobi (Drechsler-Bižić 1983a). Poselitev se pojavlja na najdiščih na prostem, v

jamah in na utrjenih hribih; znane so tudi male skupine kamnitih gomil - do 8 gomil, včasih v bližini utrjenih višinskih naselij (npr. Lički Osik). Veliko jamsko svetišče v Bezdenjači, kjer je bilo odkritih čez 30 pokopov datiranih v srednjo in pozno bronasto dobo, kaže na prednost pokopov v manjših zaprtih enotah pred pokopi v gomilah na poljih. Drechsler-Bižićeva (1983a) označi ekonomsko osnovo kot nomadsko-pastirsko s sezonsko pašo na Ličkem polju. V pozni bronasti dobi (Drechsler-Bižić 1983b) gre za kontinuiteto in širitev naselij in pokopov tako na gradiščih kot tudi v jamah. Pozno bronastodobna ali zgodnje železnodobna glajena keramika je znana iz okoli 35 jam in 7 najdišč na prostem. Intenzivnejša uporaba utrjenih višinskih naselij se kaže na tri načine: konstrukcija ograde iz suhozida, gradnja hiš znotraj obzidja (npr. Stražbenica, Velika Punta) in postavljanje gomil na pobočjih (npr. Stražbenica). Drechsler-Bižićeva na osnovi visokega odstotka kosti domačih živali v naseljih domneva, da gre v tem času za okrepitev pastirstva (1983b). Ker pa so znani tudi bronasti srpi in kamniti brusilni ter rdeče srne, srne ter divje svinje, lahko domnevamo, da gre za mešano poljedelsko in lovsko ekonomijo. Naraščanje razlik v načinu pokopa (jama, ravni grobovi, tumuli) lahko razlagamo kot znak večje socialne kompleksnosti, kar se kaže tudi v razlikah v velikosti in moči utrjevanja višinskih utrjenih naselij.

Medtem ko v obeh raziskavah lahko poiščemo elemente regionalnega naselbinskega vzorca, pa celoten naselbinski in ekonomski sistem ni jasno izpričan. Kljub temu pa zbrana baza podatkov za dolino Cetine in japonski teritorij daje trdno osnovo za nadaljnje terenske preglede in izkopavanja.

3.4. Terenski pregled v Pomoravju

Reka Morava je največji desni pritok Donave v Srbiji, njeno celotno porečje obsega 70 000 km². Srednji in spodnji del porečja predstavlja zaporedje kotlin, ločenih s soteskami. Od štirih takih kotlin - vranjska, niška, leskovska in svetozarevska, sta bili slednji, kot geografsko "zaprti" regiji izbrani za preučevanje in izvedbo terenskega pregleda.

Leta 1958 sta Garašanin in Ivanović (1958) objavila rezultate osemletnega projekta, ki je vključeval ekstenzivni terenski pregled na podlagi predhodnih definicij in

izkopavanje v kotlini Leskovca. S tem, da sta svoje terensko delo usmerila na arhivske podatke in podatke lokalnih informatorjev, sta Garašanin in Ivanović sestavila poročilo, v katerem so razpoznavne ločene komponente naselbinskih sistemov različnih obdobj (npr. stalna neolitska najdišča, kovinskodobne skupine gomil, železnodobne posamične najdbe, itd.).

Podrobni terenski pregledi svetozarevske kotline so se po pionirskem delu Milutina in Drage Garašanin (1951) pričeli šele z ustanovitvijo Zavičajnega muzeja v Svetozarevu l. 1963. Do sredine 70. let je bilo zabeleženih skupno 970 najdišč in spomenikov, čeprav brez kakršnihkoli metod terenskega pregleda ali tehnik zapisa (Vetnić 1974: 124). Doslej so bila podrobno objavljena le neolitska, pozno bronastodobna in železnodobna najdišča (Vetnić 1974; Stojić 1986).

Neolitski naselbinski vzorec v Svetozarevske kotlini prikazuje poselitev večjih dolin s prvimi poljedelci na tem področju - pripadniki skupine Starčevo (od 5300 - 4500 pr.n.št.). Stalna kmetijska naselja so bila najprej ustanovljena na robu desnega brega poplavne ravnine, da bi izkoristila prednosti aluvialnih tal in tudi bolj suhih, toda manj rodovitnih rjavih gozdnih tal na prvi terasi (Tanasijević et al. 1967: pedološka karta, 32). V kasnejših fazah skupine Starčevo se je naselitev na najzgodnejših najdiščih nadaljevala z razširitvijo izven aluvialnega območja vzdolž manjših pritokov na levem bregu Morave. V zgodnji vinčanski fazi (okoli 4500 - 3900 pr.n.št.) se poselitvena ekspanzija nadaljuje na medfluvialna področja, pokrita z obsežnim plaščem rjavih gozdnih tal. Pravilna razporeditev najdišč v novo naseljeni dolini Resave kaže, da je morda šlo za načrtovano ekspanzijo, morda celo za kolonizacijo v poznem 5. tisočletju pr.n.št.. Kakorkoli že, pozno vinčansko obdobje zaznamuje upadanje števila naselij (3900 - 3300 pr.n.št.). Kaže, da so bila v tem času na tem področju naseljene le tri lokacije, ki ležijo na robu poplavne ravnine. To upadanje števila naselij je morda posledica dolgoročnega zmanjšanja rodovitnosti tal zaradi več kot 1000 let trajajoče intenzivne izrabe.

Na osnovi terenskih pregledov bronastodobnih in zgodnje železnodobnih najdišč, ki jih je opravil Zavičajni muzej Svetozarevo v osrednji moravski kotlini (Stojić 1986) lahko v pozni bronasti dobi razpoznamo vzorec

razkropljenih naselij (vasice ali kmetije), ki mu v zgodnji železni dobi sledi manjše število v glavnem manjših, utrjenih naselij na prostem. Analiza tal (Tanasijević et al. 1967) razkriva vzorec, v katerem imajo stalno prednost rjava gozdna tla na terasah in hribovitih področjih vseskozi v bronasti dobi D, Ha A in B (Stojićeva faza Ia-d in IIa), velika sprememba pa nastopi v Ha C, ko so enako priljubljene poplavne ravnine, robovi poplavnih ravnin ter rjava gozdna tla, prevladujejo pa najdišča na erodiranih golih tleh (tab. 3). Medtem ko se sprva zdi, da leži razlaga za to spremembo v gradnji utrjenih višinskih naselij, pa je treba pripomniti, da so prva utrjena višinska naselja na tem področju datirana v Ha B3 (Stojićeva faza IIa): lokacije višinskih utrjenih naselij se vključujejo v že dolgo uveljavljeni vzorec razporeditve najdišč, ki je obstajal še preden se je v naslednji fazi pojavila velika naselbinska sprememba, ki se kaže v logiki dobro utrjenih najdišč.

Skromni, neintenzivni terenski pregledi v kotlinah Moravske doline predstavljajo temeljno delo za nadaljnje študije. Ena od oblik okrepitev raziskav je analiza vplivnega območja najdišč. Te analize je opravil avtor tega članka na osnovi Vetnićevega dela (Chapman 1977: 91-104, 359-365 in zemljevidi 8-11, 1981: 95-97, sl. 117-119). To so analize ekonomskih možnosti pokrajine v okolici naselij z namenom, da bi povezali paleoekonomske podatke, dobljene z izkopavanjem, z možnostmi izrabe zemlje okoliškega področja (Bailey, Davidson 1983; Vita-Finzi, Higgs 1970). Širjenje tovrstnih metod iz najdišča na širše področje je bilo priporočeno kot način povezave teh raziskav z regionalno analizo (Flannery 1976).

Vendar pa je potrebno upoštevati, da je trdnost tovrstnih analiz odvisna od začetnih podatkov terenskega pregleda. Zato je mnogo primerneje v teh dolinskih področjih z velikimi arheološkimi potenciali podatke terenskega pregleda dopolniti; seveda pa je enako pomembno opredeliti odnose med temi področji z naselbinskimi jedri in višje ležečimi področji, ki jih obdajajo.

3.5. Terenski pregled Mestnega muzeja iz Beograda

Več kot 30 let so zaposleni v Muzeju grada Beograda zbirali podatke z njihovega področja. To področje združuje tri območja z različnim okoljem - poplavne ravnine

TABELA 3 Odstotek tipov tal po obdobjih v naseljih pozne bronaste in zgodnje železne dobe v srednjem delu moravskega bazena

Vrsta tal	Stojićeva (1986) periodizacija								Skupno
	IA	IB	IC	ID	IIA	IIB	IIIA	IIIB	
Poplavna ravnina Velike Morave	2%	4%	2%	4%	4%	16%	15%	20%	6%
Rob poplavne ravnine Velike Morave	26	24	23	20	23	18	15	30	23
Rjava gozdna tla in smolnine	56	54	52	46	49	19	55	30	47
Erodirana/gola tla	16	20	23	32	24	37	15	20	24
Skupno	50	51	52	60	85	43	33	10	384

in terase Donave in njenega desnega pritoka Save; aluvialne griče - Vinčo, Grocko in Brestovik in valovite terciarne griče Šumadije. Čeprav projekt terenskega pregleda ni bil niti intenziven, niti sistematičen, pa je dolgoročno ustvaril zbirko podatkov iz vseh obdobjih prazgodovine, ki nudi dobre pogoje za sekundarno analizo.

Definicija celotnega naselbinskega vzorca čez dolgo časovno obdobje predstavlja določene težave pri primerjanju zelo različnih tipov najdb, najdišč in spomenikov. Osnovni neolitski naselbinski ostanki se močno ločijo od ostankov grobov in depojev iz bronaste in železne dobe. Arheologi so sicer pokazali zanimanje za vsa obdobja, vendar se ob analizi izkaže pomanjkljivost. Glavna vrzel je skopost informacij, ki nam jih ponujajo male, raztresene najdbe, saj le te izhajajo iz kratkotrajne ali sezonske naselitve manjših skupin ljudi (Garašanin 1954; Todorović 1968, 1971; Todorović et al. 1963-64; Čubrilović 1974).

Prazgodovinski zapis lahko delimo na sedem bolj ali manj enako dolgih faz. Večino površinskih najdb lahko brez težav datiramo v eno ali drugo fazo; izjemo predstavlja bronasta doba, kjer kronološko razporeditev ovira to, da je material maloštevilen in pogosto nedoločljiv (cf. Rutter 1983). Povzetek naselbinske dokumentacije je podan v tab. 4.

Iz naselbinskih podatkov z beograjskega področja lahko

v razvoju prepoznamo štiri trende. V razponu 5 tisočletij sta opazna dva viška naselbinske ekspanzije; pozni neolitik, ki je sovpadal s pomembnim ustanavljanjem strnjanih naselij in čas pozne bronaste in zgodnje železne dobe z večjo razširitvijo manjših naselbinskih enot. V obeh primerih leži vsaj polovica naselij na medfluvialnem območju, poleg tega pa se naselja nahajajo na vseh večjih odsekih rečnih dolin. Po vsaki razširitveni fazi so se naselja vedno pomaknila nazaj v velike rečne doline, le v pozni železni dobi ne. To dokazuje, da gre za obdobje naselbinske centralizacije, če ne celo politične centralizacije okrog prazgodovinskega centra Beograda. Prazgodovinski kmetje so dolgo najraje uporabljali aluvialna tla na rečnih terasah in medfluvialne griče. Seveda pa so v nekaterih obdobjih izrabljali celo do 10 različnih tipov tal, kar kaže na specializacijo pri izrabi tal. Na koncu pa je - čeprav beograjski terenski pregled ni bil dovolj intenziven, da bi lahko z gotovostjo govorili o odsotnosti človeških naselbin - poučno pripomniti, da so v tem obdobju prevladovali raztresene vasice ali kmetije, predvsem na medfluvialnem območju, ki je bilo poseljeno že od najzgodnejših poljedelcev naprej.

3.6. Projekt Djerdap I

Leta 1964 sta jugoslovanska in romunska vlada sprejeli skupno odločitev o gradnji jezusa za pridobivanje električne energije na Donavi, nižje od soteske Železna vrata. Ker bi bila ena od posledic gradnje jezusa dvig vodne gla-

TABELA 4 Kratak opis prazgodovinskih naselij pri Beogradu

Faza, datacija	Strnjenost/razpršenost	Dolina/medfluvialno področje	Tla
zgodnji neolitik, Starčevo 5200-4500 pr.n.št.	Prevladujejo mala, strnjena naselja, veliko število odloženih najdb ter nekaj redkih razpršenih najdb na medfluvialnih področjih.	50% najdišč več kot 2 km daleč od velikih rečnih dolin, skupine najdišč v nekaterih delih dolin.	izraba veliko vrst tal, najraje aluvialna
srednji neolitik, zgodnja Vinča 4500-3900 pr.n.št.	Prevladujejo mala, strnjena naselja, veliko število odloženih najdb; uveljavljena so glavna središča (npr. Vinča).	40% najdišč leži več kot 2km daleč od glavnih rečnih dolin, skupine najdišč v nekaterih delih dolin	izraba veliko vrst tal, najraje aluvialna
pozni neolitik, pozna Vinča 3900-3300 pr.n.št.	Veliko strnjenih naselij z velikim številom odloženih najdb. Glavna središča v dolinah in na medfluvialnem območju. Faza ekspanzije.	70% najdišč leži več kot 2km daleč od glavnih rečnih dolin, skupine najdišč v delih dolin	večja izraba peščenih in ilovnatih tal
eneolitik 3300-2000 pr.n.št.	Prevladujejo razpršena naselja z majhnim številom odloženih najdb, malo je redkih razpršenih najdb na medfluvialnih področjih. Faza skrčenja.	30% najdišč leži več kot 2km daleč od glavnih rečnih dolin, skupine najdišč so le v redkih delih dolin	vrnitev k aluvialnim tlam, široka izraba drugih vrst tal
zgodnja bronasta doba 2000-1300 pr.n.št.	Pogoste so razpršene slučajne najdbe bronastih predmetov, razpršenost naselij je majhna. Začetek majhnih grobišč.	70% najdišč leži več kot 2km daleč od glavnih rečnih dolin, večina slučajnih najdb in grobišč v večjih rečnih dolinah	koncentracija naselij na aluvialnih sedimentih
pozna bronasta-zgodnja železna doba 1300-500 pr.n.št.	Nekaj malih strnjenih in nekaj raztresenih naselij. Depoji in orožje so slučajne najdbe; veliko število grobišč. Faza ekspanzije.	50% najdišč leži več kot 2km daleč od glavnih rečnih dolin; večina slučajnih najdb v dolinah, naselja na vseh delih dolin	naselja na rečnih naplavinah, aluvialnih peskih in ilovicah
pozna železna doba 500-1 pr.n.št.	Strnjenost okoli protozgodovinskega Singidunuma z razpršenimi naselji na medfluvialnem območju; slučajne najdbe orožja predvsem ob Donavi in na otokih na Donavi.	30% najdišč leži več kot 2km daleč od glavnih rečnih dolin; večina slučajnih najdb v dolinah, močna koncentracija naselij na desnem bregu	večja izraba peščenih in ilovnatih tal

dine, tako v soteski kot nad njo in bi bila tako poplavljena ogromna rodovitna in ekološko zanimiva področja, sta se obe Akademiji znanosti dogovorili o združenem programu interdisciplinarnih raziskav. Del raziskav se je ukvarjal z lociranjem in izkopavanjem ogroženih arheoloških najdišč in spomenikov (Trifunović 1969). Ta raziskovalni program je pomemben vsaj v štirih ozi-
rih:

a) prva priložnost za tesno in okrepljeno sodelovanje

med jugoslovanskimi in romunskimi kolegi,

b) prvi popolni regionalni terenski pregled na Balkanu,

c) prvi interdisciplinarni program, ki so ga organizirali arheološki inštituti akademij znanosti na Balkanu,

d) prva usklajena reakcija na obsežno ogroženost pomembnega območja.

Zaradi pomembnosti projekta nekateri metodološki problemi zaslužijo pozornost. Medtem ko so bile izkopa-

valne strategije jasno usklajene s strategijo terenskega pregleda na obeh bregovih Donave, je bil terenski pregled kasneje poplavljenega območja prednostna naloga. Trdijo, da je bil opravljen "celoten" terenski pregled (Narodni muzej Beograd 1978), toda potrebno se je zavedati problemov strmega, z gozdom močno poraščene terena. Poleg tega dajanje prednosti pastirstvu pred kmetijstvom v soteski in odsotnost podpovršinskega terenskega pregleda (z vrtnjem ali enostavnim pobiranjem vzorcev) na pogozdenih območjih kažeta, da verjetno niso bila odkrita vsa najdišča. Veliko število raziskanih jamskih najdišč, od katerih so mnoga vsebovala arheološke ostanke, kaže na pristranskost pri obravnavanju jam v primerjavi z najdišči na prostem.

Najbolj spektakularni rezultati projekta Djerdap I so ostanki izkopavanj popolnoma nepričakovane koncentracije naselij poznih lovcev in nabiralcev v srednjem delu soteske - Lepenski Vir-Schela (Borneant 1971; Srejić 1969; Srejić, Letica 1978; Jovanović 1969).

V razvoju dolge, očitno kontinuirane poselitve v soteski od 13. tisočletja pr.n.št. dalje, predstavlja Lepenski Vir-Schela višek socialno-kulturne kompleksnosti balkanskega mezolitika. Izjemne trapezoidne strukture zasenčijo le monumentalne kamnite skulpture - prve te vrste v Evropi - medtem ko je velik niz artefaktov, simboličnih in uporabnih, povezan z ekonomijo, ki temelji na intenzivnem ribolovu, lovu, nabiralništvu in lokalni udomačitvi psa (Bökönyi 1969, 1978; Bolomey 1973; Cărciumaru 1978; Chapman v tisku, a). To gospodarstvo predstavlja nasprotje v bistvu mešanim kmečkim naseljem bližnjih prvih deloma neolitskih (protoneolitskih) populacij na koncu soteske (Nandris 1968; Barker 1975; Chapman 1981).

Za izjemni kompleks Lepenski Vir-Schela so ponujali številne razlage. Po Srejiću (1981) bogastvo arhitekture in artefaktov Lepenskega Vira izraža ritualni in socialni višek nabiralniško-ribiškega načina življenja, ki ga je malo kasneje uničilo uvajanje poljedelske ideologije. V nasprotju s tem pa Nandris (1972) z uporabo C14 datumov v Železnih vratih dokazuje, da je Lepenski vir sočasen s prvimi deloma neolitskimi kmeti in je bila lovsko-ribiška ekonomija v Djerdapu prav tako uspešna prilagoditev na to specifično okolje kot je bila prva

deloma neolitska kmetijska ekonomija uspešna prilagoditev za področje nižje ležečih dolin ob Donavi. Kot tretjo možnost Chapman (v tisku, a) uporablja teorijo o vzpostavitvi omrežja, da bi raziskal kakšna je vloga izmenjave med nabiralcem in kmetom v srednjem delu donavske doline in trdi, da kompleksnost artefaktov Lepenskega vira potrjuje, da gre za "nižinsko središče" v linearni mreži izmenjave, ki jo omejuje relief soteske.

Zaradi nenavadnosti mezolitskih in zgodnje neolitskih najdb v Železnih vratih so le malo pozornosti posvečali uporabi Železnih vrat v obdobjih, ki so sledila (to je po 4500 pr.n.št.) (glej Chapman 1981). Z relativno intenzivnim in sistematičnim terenskim pregledom dobljeni podatki so gotovo prav tako koristni za vpogled v dolgotrajno podobo naselitve in izrabe zemlje kot regionalni podatki kateregakoli drugega področja.

Ekonomski kontekst, ki je bistven za vpogled v izrabo zemlje v kasnejših obdobjih, predstavlja razliko med zgodnje in srednje neolitskim naselbinskim vzorcem v soteski in njeni okolici. V zgodnje neolitski fazi je nekaj naselij izkoriščalo naravna bogastva Djerdapa v soteski z dopolnilno uporabo bogatih virov orne zemlje v bližini najdišč na obeh koncih soteske. V nasprotju s tem so v srednjem neolitiku vsa stalna naselja zbrana na koncih soteske; vzorci živalskih kosti s teh najdišč pa kažejo, da so divje živali in ribe še vedno lovili v soteski. Lahko torej zaključimo z razmerjem med najdišči v soteski: najdišča na koncu soteske so dober pokazatelj za obdobja, ko je bila pomembna dopolnilna izraba sezonskih virov. Na osnovi istih dokazov in antropoloških paralel je Harner (1970, 1975) domneval, da so obdobja, ko sta ribolov in lov pomembni dopolnilni dejavnosti za kmetijstvo, obdobja populacijskega pritiska. Medtem ko obstajajo teoretični problemi, povezani z idejo populacijskega pritiska (Chapman 1988) pa je možno, da povečanje ekonomske pestrosti lahko povežemo z manj zanesljivim ali poskusnim kmetijstvom.

Osnovo podatkov za prazgodovinske naselbine v soteski Djerdapa sestavljajo letna poročila projekta Železna vrata¹ in končna poročila (Trifunović 1969, Narodni

1 Za Romunijo glej letne preglede izkopavanj v "Dacia": VIII (1964), 5-38; IX (1965), 469-488; X (1966), 383-401; XI (1967), 357-376; XII (1968), 421-444; XIII (1969), 507-538; XIV (1970), 431-464;

muzej Beograd 1978). Celotno število naselij je podano v tab. 5. Analiza razmerja med najdišči v soteski kažejo, da gre za dve fazi v času, ko so naselja v soteski prevladovala (zgodnji in pozni mezolitik) in štiri faze, ko je bila izraba notranjega dela soteske relativno pomembna (zgodnji neolitik, eneolitik, pozna bronasta doba in zgodnja železna doba). Lovsko-nabiralniškemu obdobju je sledil ciklični vzorec večjega in manjšega zanimanja za lokacije znotraj soteske. Naselja v soteski v zgodnjem neolitiku in eneolitiku so morda povezana s preračunljivo strategijo kratkotrajnega izkoriščanja bogatih naravnih virov, medtem ko so pozne bronastodobne in zgodnje železnodobne naselbine na tem področju verjetno povezane z naselbinsko ekspanzijo.

Skratka, rezultatov projekta terenskega pregleda Žele-

znih vrat ne moremo zlahka ločiti od tistih, dobljenih s kasnejšim izkopavanjem, kajti ti so posledica prvih, vendar pa so ti rezultati izkopavanj spet - obratno - povečali vrednost rezultatov terenskega pregleda. Kljub problemom pri intenzivnem terenskem pregledu na hribovitem in gozdnem terenu ter na pašnikih, so Železna vrata dala ostaline, ki so ene najbogatejših na Balkanu, predvsem za mezolitsko obdobje.

3.7. Terenski pregled Šabac

Arheološki terenski pregled Posavine (dolina Save) v SZ Srbiji je organiziral Narodni muzej v Šabcu v povezavi s Srbsko akademijo znanosti. Ta obsežni projekt je bil oblikovan tako, da bi zagotovil sistematično pokrivanje vseh vaških območij s terenskim pregledom čez

TABELA 5 - Razporeditev najdišč Djerdap I po obdobjih

	PAL	ZM	PM	ZN	SN	PN	ENE	ZB	PB	ZŽ	PŽ
ROMUNIJA											
v soteski	1	2	6	8	-	-	8	1	2	4	4
izven soteske	4	-	4	12	3	5	8	9	6	11	8
skupno	5	2	10	20	3	5	16	10	8	15	12
JUGOSLAVIJA											
v soteski	-	-	4	3	-	-	1	1	4	7	1
izven soteske	-	-	-	2	-	-	4	-	3	2	9
skupno	-	-	4	5	-	-	5	1	7	9	10
SKUPNO											
v soteski	1	2	10	11	-	-	9	2	6	11	5
izven soteske	4	-	4	14	3	5	12	9	9	13	17
RAZMERJE											
soteska:izven	1:4	2:0	2.5	1:	0:3	0:5	1:	1:	1:	1:	1:
soteske			:1	1.3			1.3	4.5	1.5	1.2	3.4

KLJUČ: PAL = paleolitik
 ZM = zgodnji mezolitik
 PM = pozni mezolitik
 ZN = zgodnji neolitik
 SN = srednji neolitik
 PN = pozni neolitik
 ENE = eneolitik
 ZB = zgodnja bronasta doba
 PB = pozna bronasta doba
 ZŽ = zgodnja železna doba
 PŽ = pozna železna doba

XV (1971); XVI (1972); XVII (1973), 361-398. Za Jugoslavijo glej letne preglede "Rekognoširanje" in "Arheološki pregled" za obdobje 1964-1974.

več obdobjih v regiji, ki obsega okoli 1500 km² (Vasiljević, Trbuhović 1972, 1973; Vasiljević 1974, 1975).

Metodologijo terenskega pregleda sestavljata dve fazi: (1) pogovori z lokalnim prebivalstvom, vključno z lastniki posestev, kar vodi do (2) zbiranja površinskega materiala na poljih, ki so jih indicirali lokalni prebivalci. Arheologi so se v isto vas vračali več let zapored v različnih letnih časih, da bi tako zmanjšali vpliv različnih načinov izrabe zemlje na odkrivanje najdišč. Zato terenski pregled temelji predvsem na tradicionalnih tehnikah, kar pomeni, da je težko izključiti možne vplive sistematičnih odklonov in slučajnih napak na rezultate pregleda.

Kljub temu pa široko pokrivanje ozemlja in ponoven terenski pregled v različnih letnih časih daje bazo podatkov za razpravo o spremembah naselbinskega vzorca.

Do leta 1974 je bilo skupno odkritih okoli 240 neolitskih in eneolitskih najdišč. Od takrat naprej je bilo odkritih še približno 60 najdišč. Nažalost so ti podatki ostali neobjavljeni. Prav odsotnost objavljenih seznamov bronastodobnih ali železnodobnih najdišč se je izkazala kot glavna pomanjkljivost raziskav. Zato bomo pozornost posvetili predvsem neolitu in eneolitu (cf. Chapman 1981: 97-101 in sl. 121-124).

Območje raziskave leži med dolino Drine in Dobrave, na obeh straneh Save. Možnosti za izrabo zemlje so raznolike; od močvirnate, pogosto poplavljenе ravnice na severu (Mačva) prek rodovitnega černočrnega in rjavih gozdnih tal do hribovite pokrajine Pocerine na jugu. Območje rjavih gozdnih tal se dviga do približno 650 m nadmorske višine.

Skupno je znanih 10 neolitskih najdišč, ne večjih od 1 ha, ki izkoriščajo različne vrste okolja: terase in mrtve rokave Save, pritoke v poplavni ravnini in hribovito pokrajino. Kopičenje najdišč na naplavinah Save kaže na postopno naselitev teh občasnih bivališč ob reki.

Na različnih lokacijah je bilo odkritih 200 najdišč srednjega in poznega neolitika (Vinča). Za ekonomijo teh najdišč je značilen močan vpliv letnih časov, poletna pašniška najdišča na planini Cer, poletni in jesenski lov na ptiče, ribiška in lovska najdišča na poplavni ravnini Mačve in popolnoma kmetijska najdišča v nižjih predelih planine Cer. V južni Mačvi so spomladanske poplave desnih pritokov Save verjetno otežkočale stalno naselitev. Tako se je kot odgovor na te hidrografske pogoje razvil nov tip naselja - naselje obdano z jarkom - "obrovac" (Trbuhović, Vasiljević 1973-74). Zaradi velike mobilnosti naselij je težko določiti število tistih, ki so bila istočasno aktivna. Če predpostavimo, da je bila 1/6 naselij sočasnih, to še vedno predstavlja šestkraten porast števila najdišč v času kulture Starčevo. Poveča se tudi njihov obseg, pri vinčanskih najdiščih do 12 ha, večina pa je večjih od 1 ha. Poznoneolitsko gospodarstvo v zaledju Šabca je klasičen primer kombinacije mobilnega in sedentarnega gospodarstva z redkimi velikimi

stalnimi najdišči, nekaterimi manjšimi stalnimi najdišči in z velikim številom začasnih sezonskih taborov.

Iz 3. tisočletja pr.n.št. je znanih skupno 50 najdišč pozne bakrene dobe. Tedaj so izkoriščali največje število lokacij, vendar pa se je velikost najdišča zmanjšala na največ 3 ha. Opazno je skrčenje naselbinskega sistema, ki je tedaj temeljil na vaseh ali posamičnih kmetijah z nekaterimi spremnimi tabori.

Terenski pregled Šabac daje zanimivo sliko naselbinske komponente v kompleksni preskrbovalni ekonomiji, kjer je uspeh odvisen od povezave različnih sezonskih dejavnosti, ki so izkoriščale različne vire. Čeprav se je ta terenski projekt bolj naslanjal na podatke lokalnega prebivalstva, kot pa na osnovni terenski obhod, so rezultati dali dokaj uravnovešeno sliko sprememb naselbinskega vzorca v neolitiku in bakreni dobi.

3.8. Terenski pregled zadrškega otočja

Med manjšimi terenskimi pregledi ob jadranskem obalnem področju izstopa projekt, ki je sistematično pokrival območje zadrškega otočja v S Dalmaciji. Terenski pregled profesorja Šimeta Batovića je predstavljal reakcijo na skoraj popolno pomanjkanje podatkov o prazgodovinski poselitvi teh otokov (Batović 1973). V skupini je 36 večjih otokov. Material terenskega pregleda vsebuje arhivske podatke za to področje in sistematično anketiranje lokalnega prebivalstva po vseh sodobnih naseljih na otokih. Te informacije so usmerjale površinsko pobiranje arheoloških predmetov s številnih polj, terensko delo pa je bilo osredotočeno predvsem na privlačna nižinska področja in na vrhove hribov. Na žalost podatki niso povezani z geomorfološko preteklostjo otokov, zato tega projekta ne moremo označiti za popolnoma sistematičnega.

Povzetek rezultatov terenskega pregleda je podan v tab. 6. Batovićev pregled kulturnega razvoja otokov sledi njegovemu modelu kulturnih sprememb na področju Jadrana (Batović 1977, 1979). V vseh obdobjih prevladuje pastirstvo, ribolov pa je enako pomemben kot kmetijstvo. Na začetku kovinskih obdobj so nove indoevropske populacije povzročile specializacijo obrti (vključno z metalurgijo) na tem območju, kar je omogočilo razvoj trgovine. Z nastopom te patriarhalne družbe

so se naravno utrjena najdišča in kasneje ograjeni vrhovi hribov uporabljali kot ograde za živino. Z naraščanjem trgovine preko Jadrana se je dvignila gostota populacije v železni dobi, kar se kaže v velikem številu višinskih utrjenih naselij.

TABELA 6 Razporeditev najdb po obdobjih na zadrskem otočju

	Slučajne najdbe	Površinske najdbe	Spomeniki
Paleolitik	-	4	-
Mezolitik	-	-	-
Neolitik	3	-	-
Eneolitik	2	3	-
Bronasta doba	1	-	-
Železna doba	-	-	46 (višinska utrjena naselja)

VIR: Batović, 1973

Z uporabo podatkov terenskega pregleda v svojem modelu kulturnih sprememb Batović uvaja dve bistveni predpostavki: (1) od neolitika dalje ni sprememb okolja in (2) podatki s terenskega pregleda so natančen odsev nekdanjega vzorca najdišča. V bistvu pa obstaja močan dokaz za krčenje gozdov in kasnejšo erozijo tal v železni dobi in kasnejših obdobjih na mnogih področjih v Dalmaciji (Chapman 1981a), tako na otokih kot tudi na celini; naplavine s hribov lahko dobro zakrijejo nižinska najdišča v dolinah. Ta geomorfološka sprememba torej še povečuje že tako očitno pristranskost v prid terenskemu pregledu ograjenih višinskih najdišč. Navidezna odsotnost mezolitskih, neolitskih, eneolitskih in bronzastodobnih nižinskih naselij na zadrskih otokih še prispeva k takšni sliki spremenjenega okolja. Zgled terenskega pregleda zadrškega otočja svari pred načrtovanjem terenskih pregledov v mediteranskem območju še predno razumemo lokalno in regionalno geomorfološko zaporedje.

3.9. Terenski pregled Smederevska Palanka

Terenski pregled okolice Smederevske Palanke se od večine drugih tu opisanih projektov razlikuje po tem, da so začetnemu nesistematičnemu terenskemu pregledu

sledili še dodatni projekti, katerih namen je bil povečati število informacij o začetnem, le delnem vzorcu naselbin.

V začetnem terenskem pregledu so arheologi Narodnega muzeja v Smederevski Palanki v obdobju 1970-1975 odkrili preko 30 neolitskih, eneolitskih, bronzastodobnih in železnodobnih najdišč. Sledili sta dve sekundarni analizi: (1) teritorialna analiza 23 znanih neolitskih najdišč v osrednji Šumadiji kot del "Projekta Selevac" (Tringham et al. 1980; Chapman, v tisku b) in (2) projekt kartiranja, terenskega pregleda in poskusnega izkopavanja, ki je vključeval železnodobna najdišča pod pokroviteljstvom "Projekta doline Morave" (Bankoff, Winter 1981, 1982, 1983, brez letnice; Bankoff, Winter, Greenfield 1980; Bankoff et al., glej tu). Posledica teh sekundarnih analiz je, da je mogoče definirati splošno naselbinsko zaporedje glede na osrednja naselja, razširitev in velikost najdišč ter določene vplive okolja. Ne trdimo, da so analize dajale natančno sliko glede števila najdišč, saj je to ovirala odsotnost sistematičnega intenzivnega terenskega pregleda v prvotnem projektu. Sekundarni terenski pregledi so povečali količino podatkov o že znanih najdiščih in tako omogočili vpogled v proces oblikovanja in kulturnega razvoja najdišča.

Dolgotrajna zunanja podoba naselbin v Šumadiji (tab. 7) kaže faznost: obdobje strnjenih vaških naselij v neolitiku (Chapman, v tisku, b), temu sledi obdobje bolj raztresenih kmečkih vasic ali pa kmetij v bronasti in železni dobi (Bankoff, Winter 1983). Prvi kmetje v Šumadiji se razlikujejo od doslej tipičnih prvih deloma neolitskih skupin; raje imajo večja dolinska področja, kjer so se v medfluvialnem območju na pasu rjavih gozdnih tal v Šumadiji² ukvarjali z uspešnim mešanim kmetijstvom.

Kaže da prva deloma neolitska naselitev predstavlja premik naselij iz teras ob spodnji moravski dolini na zahod, kjer doslej najdišč iz 6. ali 5. tisočletja pr.n.št. še niso našli. V srednjem neolitiku male vasi spremljajo dolgotrajna "centralna območja" - najdišče Selevac, ki obsega 80 ha. Za to najdišče je značilna velika količina

2 Obstaja pedološki dokaz, ki kaže, da so tla Šumadije v času prvih deloma neolitskih skupin sestavljali černo-zjomi, porjaveli černo-zjomi in popolnoma rjava gozdna tla (Chapman, v tisku b).

TABELA 7 Kratak opis naselbinskega vzorca v centralni Šumadiji

Faza/ Datacija	Strnjenost/ Razpršenost	Velikost področja s površin- skimi najd- bami	Parametri okolja
Zgodnje Starčevo 5200-4600	Mala strnjena na- selja z velikim številom artefak- tov. Velika pest- rost lokacij.	0,2-1 ha	Uporaba vseh topograf- skih področij; najraje imajo rjava gozdna tla na pobočjih, ki so obr- njena na J in Z.
Pozno Star- čevo - naj- zgodnejša Vinča 4600-4300	Mala strnjena na- selja z velikim številom artefaktov, manjši niz lokacij kot pri I	?	Prednost imajo srednje visoka področja zraven vode in in rjava gozdna tla.
Zgodnja Vinča 4300-3900	Razvoj enega glavnega strnjene centra z manjšimi strnje- nimi najdišči na zelo različnem te- renu. Največja raz- širjenost najdb.	0,5-80 ha	Najraje imajo srednje visoka področja in rjava gozdna tla.
Pozna Vinča 3900-3300	Mala strnjena nase- lja, večja pestrost lokacij kot pri III. Velika razširjenost najdb.	?	Najraje imajo rjava gozdna tla, prva sezon- ska najdišča v donavski poplavni ravnini.
? ? ? ? ? ? ? ? ? ? NASELBINSKI HIATUS ? ? ? ? ? ? ? ? ? ? 3300 - 2500			
Eneolitik Baden 2500-2000	Razpršena najdišča na poplavni ravni- ni in na visoki planoti.	1,2 ha	
Zgodnja bronasta doba 2000-1800	Znano 1 najdišče na visoki planoti; malo artefaktov.	30 ha	
Zgodnja bronasta doba Paraćin 1800-1500	1 najdišče na viso- ki planoti in 1 najdišče na poboč- ju hriba; malo artefaktov.	?	

Pozna bronasta doba Mediana 1500-1000	Najdišča na visoki planoti in na pobožjih hribov; malo najdb.	7-18 ha
Zgodnja železna doba 1000-500	Najdišča ob reki, na poplavni ravnini in na visoki planoti; razpršena naselja z malo artefaktov.	1,2-18 ha
Pozna železna doba 500-1	1 strnjeno naselje, ostala najdišča razpršena na poplavni ravnini, na bregu reke, na visoki planoti; srednja količina artefaktov.	1,3-3 ha

luksuznih artefaktov in predstavlja višek naselbinskega središča, kakršno se v Šumadiji ne pojavi več vse do zgodovinskega obdobja (Tringham et al. 1980). V poznem neolitiku na tem področju manjše vasi še vedno predstavljajo osnovno naselbinsko enoto, brez kakršnihkoli sledov višje organiziranih naselij³. Ta tendenca naselbinske razpršenosti doseže svoj vrhunec v eneolitiku, ko iz časa, ki obsega obdobje ok. 800 let (C 14), ni bilo ugotovljenih nobenih najdišč, razen nekaj raztresenih fragmentov, ki predstavljajo pozna badenska naselja.

Zaradi redkosti naselij v fazi IV in rodovitnosti medfluvialnih tal, je ta hiatus v naseljevanju videti neverjeten, verjetneje gre za majhna, kratkotrajna naselja, ki jih niso uspeli odkriti. V pozni badenski, bronasti in železni dobi se velik upad intenzivnosti naselij kaže v vrsti pogosto kratkotrajnih kmetij s plitvo stratigrafijo. Velikost najdišča je povezana s časom trajanja naselja; čim večje je najdišče, tem večja je zaporedna horizontalna raztresenost stavb (npr. 30 ha najdišče Novačke Čuprije z razmetanimi centri naselitve, Bankoff, Winter 1983). Kmetija ostane osnovna naselbinska enota še v rimskem

času. Odsotnost politične centralizacije v Šumadiji je v močnem nasprotju z vzponom Singidunuma dalje na severu ob Donavi.

Šumadijsko področje predstavlja jasen primer študije nasprotij med bolj intenzivnim neolitskim naselbinskim ciklusom, ki mu sledijo mnogo manj intenzivna naselja kovinskih dob. Oba ciklusa povezuje uporaba rjavih gozdnih tal na medfluvialnih območjih. Faza z močnim naselbinskim jedrom je prisotna v poznem 5. tisočletju pr.n.št. tudi na drugih vinčanskih področjih (Chapman, v tisku, b), le da tam ni dokazov za ciklični vzpon in padec socialno-politične moči v kovinskih obdobjih na tem relativno zaostalem področju.

3.10. Arheološka topografija v Sloveniji

Leta 1962 so člani "Komisije za arheološko karto Slovenije" začeli s programom pregleda arhivov in topografsko raziskavo, da bi oblikovali izčrpen seznam znanih najdišč in spomenikov v Sloveniji in da bi odkrili nove lokalitete. Prva faza raziskav - pregled arhivov za različna obdobja - je bila objavljena 1975 in je prikazovala najdišča in spomenike, kartirane v merilu 1:50 000 (SAZU 1975). Od tedaj dalje so s splošnim terenskim pregledom začeli na terenu preverjati informacije iz l. 1975, da bi tako dobili od lokalnega prebivalstva nove informacije o ogroženih in morda uničenih najdiščih ter

³ Mimogrede lahko omenimo da Bankoff, Winter (1982, 1983) direktno primerjata centralno najdišče Selevac z raztresenimi eneolitskimi in bronastodobnimi najdišči in tako zanemarjata male, centralne vasi faze IV, ki časovno ležijo med tema dvema ekstremoma.

določili območja za začetke novega terenskega dela. Eden prvih rezultatov te druge faze raziskav je Dularjev (1985) terenski pregled področja Bele krajine.

Eden takšnih terenskih pregledov je raziskava Božidarja Slapšaka na slovenskem Krasu - "Projekt Kras" (Slapšak 1983, 1988a). Osnovni problem na Krasu je v tem, da je sodobna okrepitev kmetijstva v relativno redkih žepih rodovitne zemlje, ki je bila očitno privlačna za prazgodovinske kmete, uničila mnoga najdišča in spomenike. Drugi problem je, da je bil intenzivni terenski pregled na močno pogozdenih kraških hribih ocenjen kot nezadosten - tako časovno kot glede na vložen trud, glede na slabo preglednost terena. Zato so se izogibali intenzivnemu terenskemu pregledu - bolj priljubljena je bila strategija preverjanja hipotez o uporabi kraških hribov, jam in območij v bližini rimske cestne mreže. Začetno območje projekta predstavlja območje Rodika V od Trsta. Tu so izkopavanja večjih železnodobnih in rimskih utrjenih višinskih naselij potekala v povezavi z lokalnimi terenskimi pregledi višinskih utrjenih naselij in le prehodnih lokacij, katerih cilj je bil določiti naselbinsko in vojaško poselitvev območja na prelomu 1. tisočletja pr.n.št. (Slapšak 1988a).

3.11. Utrjena višinska naselja v jugozahodni Bosni

Terenski pregled gradišč v JZ Bosni je bil oblikovan, da bi arheologi odgovorili na pomembna vprašanja glede naselbinskega vzorca indoevropskih skupin, za katere so bili prepričani, da so se na to področje priselile v začetku 2. tisočletja pr.n.št. (zgodnja bronasta doba) (Benac 1985; Govedarica 1982). Hribi, ki obkrožajo štiri sezonsko poplavljanje kotline so bili intenzivno raziskani z ozirom na znake višinskih utrjenih naselij. Nad Duvanjskim poljem je bilo najdenih 35 gradišč, 10 nad Buškim blatom, 32 nad Livanjskim poljem in 31 nad Glamočkim poljem. Poskusna izkopavanja na ducatu utrjenih višinskih naselij so pripomogla k preciznosti datiranja površinske keramike in kažejo na to, da so bile vse utrdbne nekaj časa naseljene. Benac predlaga datacijo faze gradnje utrjenih višinskih naselij v pozno bronasto dobo, druge gradbene faze pa v zgodnjo železno dobo. Mnoga od teh gradišč so v svoje okope vključevale obrambna kamnita nasutja, imele so notranje terase ali pa terase na pobočju. Večina teh naselij je majhna (manj kot 0,6 ha),

največja obsegajo 5 ha. Večja višinska utrjena naselja so nadzorovala pašnike.

Ta, v bistvu razpršen naselbinski vzorec kaže, da so bile bosanske "državice" majhne, relativno šibke in v bistvu nestabilne. Ta podatek potrjuje vtis, da se je bronastodobna in železnodobna socialna struktura celo kasneje v pozni prazgodovini obdobju le redko približala razredni obliki.

3.12. Projekt Neotermalna Dalmacija

Cilj angleško-jugoslovanskega projekta Neotermalna Dalmacija je določiti in pojasniti dolgotrajne spremembe v strukturi okolja, naselitve, uporabe zemlje in socialni strukturi na obalnem nižinskem področju severne Dalmacije v zadnjih 12 000 letih (Batović, Chapman 1985; Chapman et al. 1987; Chapman, Shiel 1988; Carlton 1988; Evans 1988; Griffiths 1988; Nandris 1988; Schwartz 1988; Shiel, Chapman 1988). Zaradi interdisciplinarnosti te regionalne raziskave arheološki terenski pregled predstavlja le del celotnega projekta. Seveda pa terenskega pregleda ne moremo razumeti brez povezave z rekonstrukcijo nekdanjega okolja in kartiranjem današnjih tal. Zato bo kratek opis splošne strategije projekta pojasnil možnosti in omejitve podatkov terenskega pregleda pri tvorbi in preizkušanju razlagalnih hipotez.

Celotna strategija projekta se opira na etnoarheološko predpostavko, da se je interpretacije preteklosti, statičnih in le delnih arheoloških ostalin, najbolje lotiti s serijami kontroliranih primerjav s sodobnimi, dinamičnimi in bolj zapletenimi socialnimi in gospodarskimi sistemi (Kramer 1979; Gould 1980). V primeru raziskave Dalmacije arheološke ostaline predstavljajo podatki arheološkega terenskega pregleda in izkopavanj od paleolitika do srednjega veka, medtem ko sodobni, dinamični sistemi vključujejo kmečke družbe pred in povojne Dalmacije. Da bi razširili območje primerjav in postavili most čez kronološke vrzeli med arheološkimi in etnološkimi ostalinami, se je v projektu zbiral tudi arhivski material srednjega veka in sodobnih zgodovinskih obdobj. Zato je cilj projekta zgraditi vrsto socialno-ekonomskih modelov, ki bi temeljili na zgodovinskih in etnografskih dokazih, ustrezen in tudi koristen pri interpretaciji arheoloških ostalin.

Drugi aspekt strategije projekta je zbiranje podatkov o nekdanjem okolju in današnji pokrajini, da bi tako ugotovili spremembe okolja v času in na ta način določili obseg potencialnih "virov", ki so bili dostopni družbam v preteklosti. Istočasno pa rekonstrukcija nekdanjega okolja določa pogoje v katerih so se arheološke ostaline ohranile, bile prekrivane s sedimenti, odplavljene ali uničene. Kartiranje tal in klasifikacija možnosti izrabe zemlje, ki je iz tega sledila, sta omogočila statistično analizo najprimernejših možnosti izrabe zemlje za najdišča različnih populacij v času od neolitika do sodobnih vasi. Rezultati teh analiz tvorijo osnovo predpostavke o družbenih in gospodarskih strategijah, ki jih lahko preizkusimo s podatki arheoloških izkopavanj in zgodovinskih arhivov.

Zato je posebna naloga arheološkega terenskega pregleda v Dalmaciji določiti vrste arheoloških ostalin, njihovo število v okviru ene vrste, lokacijo in povezave med vrstami najdb v posameznem obdobju. S terenskim pregledom se bistveni problemi arheoloških povezav in interpretacij zmanjšajo, s tem pa je omogočen izbor najdišč in spomenikov za izkopavanje.

Metodologija terenskega pregleda (glej tu Chapman), ki je bila izbrana za projekt v Dalmaciji, se deli na dva dela. Začetni ekstenzivni terenski pregled odsekov, ki obsegajo približno 30 km² v prečnicah po pokrajini (1982-1983) je omogočil začasno določitev gostote arheoloških ostalin in njihovo povezavo z različnimi področji. Intenzivni terenski pregled po mreži je zajemal približno 66 km² in je vključeval vse tipe arheoloških najdišč. Omogočil je uvajanje osnovnega naselbinskega vzorca za nižinsko področje (Chapman, Shiel 1988: 18, sl. 1.1.). Glavna razlika med ekstenzivno in intenzivno fazo je v deležu območij, ki so bila prehojena v ožjih razmikih med smermi s stalnim kotom med kazalcem kompasa in smerjo kraja (azimut) (npr. 25 m razmika namesto 50 m).

Uporabljali so tri kategorije arheoloških ostalin: (a) posamične najdbe, (b) mesta najdb in (c) spomeniki⁴. Določeni primeri v drugi kategoriji so odkrili mnogo večjo gostoto površinskih artefaktov kot je normalno za

to kategorijo in smo jih interpretirali kot "mesta naselitve". Za bolj prefinjene analize lokacij in izrabe zemlje smo uporabljali le kategorije "spomeniki" in "mesta naselitve". Gostota ostalih najdišč in posamičnih najdb je koristna pri določanju področij izvora odloženih artefaktov (ali "izvor šuma") v pokrajini.

Povzetek rezultatov ekstenzivne in intenzivne faze terenskega pregleda je podan v tab. 8. Od celotnega števila mest naselitve in spomenikov je bilo dotlej zabeleženih le 5%. Vsa druga najdišča in posamične najdbe so bila dejansko nova odkritja. Ta statistični povzetek poudarja pomen sistematičnega terenskega pregleda pri hitrejšem odkrivanju novih ostalin, ki so pogosto v bližini že prej znanih spomenikov.

Da bi raziskali povezavo med mesti naselitve in spomeniki ter razporeditvijo različnih vrst tal v času, smo uporabili niz statističnih analiz. Ločimo dve vrsti informacij: relativno gostoto mest naselitve in spomenikov v različnih razredih izrabe zemlje (število mest naselitve in spomenikov v vsakem razredu izrabe zemlje) in absolutno gostoto mest naselitve in spomenikov (število mest naselitve in spomenikov na enoto površine vsakega razreda izrabe zemlje). Daleč najbolj splošen rezultat analiz je dolgotrajen trend v naselbinski strategiji, ki vodi od specializiranih lokacij in splošne uporabe zemlje (neolitska izbira) do splošnih lokacij v kombinaciji s specializirano izrabo zemlje (sodobna izbira). Medtem ko je še sporno ali je bil ta trend kontinuiran in ireverzibilen pa je njegova splošna smer jasna.

Povzetek vzorca dolgotrajnih sprememb naselbin in izrabe zemlje je podan v tab. 9 (cf. Chapman, Shiel 1988). Zanimiv pojav, ki je v močnem nasprotju s srbskim neolitikom, je očitna odsotnost vrhunca strnjjenih naselij v obalnem neolitikumu⁵. Postopno povečanje izrabe zemlje, ki se kaže v večji uporabi kamenja, bodisi ob čiščenju polj, bodisi za gradnjo grobov in spomenikov, očitno sodi v pozno bronasto dobo (ok. 1400-700 pr.n.št.). Toda še dolgo v železni dobi, ko so prevladovala naselja na vrhovih hribov, je bila socialno-politična centralizacija močno omejena. Železnodobni vzorec

4 Za popoln opis klasifikacije arheoloških ostalin in interpretacijo glej Batović, Chapman 1985.

5 Presenetljivo je, da na območju 100 km² v Ravnih Kotorih, ob sistematičnem terenskem pregledu, dejansko niso odkriti nobeni artefakti iz srednjega in poznega neolitika.

TABELA 8 Razporeditev najdišč glede na tip najdb in datacijo - projekt Neotermalna Dalmacija

Tip najdišča/ spomenika	PAL	NEO	BA	BR	ŽE	RIM	SRV	IŠKA	PPO
raztresene najdbe	25	26	3	123	45	70	12	33	89
gomila	-	-	-	30	12	12	1	-	4
polje z gomilami	-	-	-	1	-	1	-	-	1
ograda	-	-	-	4	-	2	1	1	1
linearna struktura	-	-	-	2	2	5	-	-	-
linearna struktura + gomile	-	-	-	3	-	2	-	-	-
višinsko utrjeno naselje	-	-	-	7	11	4	-	-	-
vila	-	-	-	-	-	10	-	-	-
kapelica	-	-	-	-	-	-	4	-	-
opušćene srednje-veške vasi	-	-	-	-	-	-	2	-	-
ostalo	-	-	-	1	-	4	-	-	-

PAL = paleolitik

NEO = neolitik

BA = bakrena doba

BR = bronasta doba

ŽE = železna doba

RIM = rimsko obdobje

SRV = srednji vek (600.-1700.n.št.)

IŠKA= keramika z otoka Veli Iž (1700. n.št.-danes)

PPO = post paleolitski odbliti

velikega števila manjših višinskih utrjenih naselij, katerih prebivalci so sestavljali mozaik spremenljivih zvez za izmenjavo in vojskovanje, kaže na vojaško in socialno nestabilnost v času, ko je intenziviranje izrabe zemlje, ki je morda vključevala tudi oljke in vinsko trto, prinašala večje ekonomske sadove. Intenzivnost izrabe zemlje se je še bolj razvila v obdobju *Pax romana*, ko lahko prvič opazimo razporeditev najdišč na treh nivojih (Chapman, Shiel, v tisku).

Preučevanje obalne Dalmacije predstavlja močno nasprotje terenskim pregledom jugoslovanskih področij z zmernim podnebjem, tako v dostopnih virih in živalskem svetu, kot tudi v naselbinskem vzorcu. Nadaljnje delo projekta Neotermalna Dalmacija se bo usmerilo na spe-

cifične probleme, ki jih je določil intenzivni sistematični terenski pregled.

4. PRIMERJAVA, RAZPRAVA, SINTEZA

4.1. Primerjava

Težave, povezane s primerjavo rezultatov različnih terenskih pregledov, se neprestano ponavljajo v skoraj vsaki večji objavi terenskega pregleda v zadnjih 15 letih (Mueller 1975; Cherry et al. 1978; Keller, Rupp 1983; Mac Ready, Thompson 1985). Čeprav so te kritike metodološko trdne, so določene vrste rezultatov ustreznejše za primerjanje od ostalih. Medtem ko je primerjanje števila najdišč izredno tvegano, pa kaže, da niz razredov ostalin, stopnja njihove strnjenosti/razpršenosti in funkcionalna povezanost med podobnimi skupinami ostalin daje več napak pri regionalni sintezi. Če sprejmemo omejitve pri primerjanju števila najdišč, preostale skupine podatkov omogočajo, da medregionalne primerjave prevzamejo svojo pravo vlogo pri ocenjevanju podatkov terenskega pregleda, ki se nanašajo na "velika vprašanja" evropske prazgodovine. Zato lahko vsaj nekatere ključne vpoglede v regionalne terenske pregle-

TABELA 9 Analiza naselbin in izrabe zemlje v različnih časovnih obdobjih v nižinski severni Dalmaciji

Faza/Datacija	Strnjenost/Razpršenost	Lokacija in izraba zemlje
Paleolitik 50000-8000	Zelo malo razpršenih najdišč na prostem, naselitev jam na višinskih področjih.	Najdišča, ki izkoriščajo kremen, na pesku in na s prodrom pokritih vrhovih hribov.
Mezolitik 8000-5000	Ni znanih naselij.	
Neolitik 5000-3000	Majhno število razpršenih najdišč; občasna uporaba skalnih zaklonov.	Močna navezanost na orno zemljo; splošna uporaba zemlje kot III.
Bronasta doba 2000-700	Večje število razpršenih naselij; začetki gradnje prvih kamnitih zidov in kmetij.	Močna navezanost na kraška tla; najraje izrabljajo nižje gorske hrbte in hribe; bolj raznolika in intenzivnejša izraba zemlje.
Železna doba 700-100	Nekatera pomembna strnjena višinska utrjena naselja, pa tudi pomembno število razpršenih manjših višinskih utrjenih naselij; intenzivna gradnja obrambnih struktur.	Zelo močna navezanost na kraška tla, najraje izrabljajo dominantne hribe in gorske hrbte, še bolj raznolika izraba zemlje.
Rim 100 pr.n.št. - 100 n.št.	Povečana strnjenost pomembnih višinskih utrjenih naselij z naselitvijo v 3 nivojih, večja konstrukcijska dela; razpršene kmetije intenzivno izrabljajo pokrajino.	Naselja na vseh tipih tal; verjetno porast izrabe zemlje in specializacije, večja delitev zemlje (centuracija).
Srednji vek 400 n.št. - 1500 n.št.	Nekaj izenačenih malih mest, večje število vasi in razpršenih kmetij; v času vojne je centralizacija večja.	Težnja k skupnim lokacijam "ecotone" (posebno meje iz kraškega kamenja).
Posrednjeveško in moderno obdobje 1500-1980n.št.	Tendenco k nekolikostrnjenosti pri manjših vaseh, še nekaj raztresenih kmetij.	Prevladuje specializirana izraba v kombinaciji s skupnimi ("ecotone") lokacijami.

de posplošimo na višji nivo medregionalne sinteze - to je bistveno, čeprav zanemarljivo področje teorije srednjega dometa.

4.2. Razprava

Podatki terenskih pregledov bi lahko dali nove vpoglede v tri obsežne probleme arheološke interpretacije. Ti problemi so:

- a) izvor poljedelstva,
- b) zapletena družbena struktura v poznem neolitiku,
- c) zapletena družbena struktura in oblikovanje držav v kovinskih obdobjih.

Vsak problem ima svoj točno določen teoretičen okvir, v katerem se giblje tudi ta razprava.

Za razumevanje izvora poljedelstva največjo težavo predstavlja določanje območij preučevanja v katerih je enako verjetno, da se bodo ohranila in bodo odkrita tako najdišča najpoznejših nabiralcev kot najzgodnejših poljedelcev.

Ker je prehod na poljedelstvo na mnogih področjih sočasen z dvigom morske gladine po celem svetu (Shennan 1982), na področjih v Evropi ni geomorfološko stabilnih območij. To velja tudi za večino območij v Jugoslaviji, kjer je bil tudi izvršen terenski pregled (npr. nižina v S Dalmaciji z do zdaj še popolno odsotnostjo mezolitskih najdišč, glej 3.12.). Izjemo predstavlja soteska Železna vrata na Donavi, kjer sta relief in vegetacija prispevala h geomorfološki stabilnosti, kar je omogočilo, da so se najdišča nabiralcev in poljedelcev dobro ohranila. Zato je terenski pregled Djerdap I dal ne le osnove za zaščitna izkopavanja, ampak je tudi omogočil primerjalne študije ribiško-nabiralniških in poljedelskih gospodarstev v obdobju okoli 7000 - 4000 pr.n.št.. Razvojno nespremenljiva strategija ribolova, lova in nabiralništva v soteski se je jasno izkazala za prav tako uspešno kot najzgodnejše poljedelske družbe v moravsko-donavskem bazenu, kar kaže na stabilnost in produktivnost nabiralniških skupin v tedanji Evropi (cf. Constandse-Westermann, Newell 1984, 1986; Price, Brown 1985; Zvelebil (ed.) 1986). Toda medtem ko so skupine v Železnih vratih razvile relativno intenzivne načine pridobivanja hrane, pa ni sledov, da bi začele uporabljati mešano poljedelstvo (nasprotno meni Srejšević 1981); zdi se, da se je mešano poljedelsko gospodarstvo pojavilo na srednjem Balkanu

ali v obliki vdorov manjših skupin ali pa ga je vzpodbudila difuzija poljedelskega gospodarstva.

Iz osnovnega Hudsonovega modela (1969) so razvili veliko število modelov razvoja naselbin. Hudson je predlagal tristopenjski proces:

- a) začetna naselitev ugodnih lokacij,
- b) razširitev s kopičenjem naselij okrog prvotno naseljenih področij,
- c) razširitev enakomerno razpršenih naselij po pokrajini.

Nedavna varianta tega arheološkega modela je naselbinski aspekt modela Andrewa Sherratta, znan kot revolucija sekundarnih proizvodov (Sherratt 1979, 1980). Sherratt predlaga koncentracijo zgodnjih neolitskih naselij v "ozkem področju z optimalno proizvodnjo", za katero so značilne nižje terase glavnih rečnih dolin v Evropi. To je v nasprotju s kolonizacijo bolj suhih in manj rodovitnih medfluvialnih območij v poznem neolitiku in zgodnji bronasti dobi (3. tisočletje pr.n.št.) (Sherratt 1979). Zaradi velike razlike med poljedelskimi pridelki, pridelanimi na aluvialnih tleh in medfluvialnih tleh, ki jih je močil dež (Allan (1971), je ugotovil, da so najmanj desetkrat številčnejši na aluvialnih območjih), imajo veliko socialno-ekonomsko prednost naselja v velikih dolinah. Te prednosti se lahko kažejo v kultu prednikov, okrepljenem s strukturo zaveznikov ali pa se kažejo v hierarhiji znotraj naselja (cf. Flannery 1971). Sherrattov model je torej pomemben pri ugotavljanju vzrokov za socialno kompleksnost; poleg tega ima ta hipoteza prednost, da jo zlahka oblikujemo. Ali lahko ta model preizkusimo na jugoslovanskem naselbinskem materialu?

To kritično vprašanje se nanaša na sistematičen terenski pregled medfluvialnih območij (cf. Kruk 1973). Ker so prednost dajali ocenjevalnemu terenskemu pregledu sistema večjih rečnih teras (npr. Dodatek I in terenski pregledi področij Odžaci, Bačka, Djerdap II), ne preseñeča, da so znane velike koncentracije najdišč v "optimalnem področju". Brez intenzivnega terenskega pregleda v medfluvialnih podrčjih, če sploh ne omenjamo višinskih območij, se da le težko preveriti Sherrattovo hipotezo. Terenski pregled je bil seveda opravljen tudi na nekaterih medfluvialnih območjih, toda ne zadosti sistematično.

Vendar pa je celo iz teh omejenih dokazov jasno razvidno, da je obstajala zgodnje neolitska poselitev vzpetin med rečnimi dolinami, včasih celo v precejšnjih koncentracijah. Najboljši primer za prva deloma neolitska medfluvialna naselja je poselitev pasu rjavih gozdnih tal v severni in osrednji Šumadiji (glej 3.5., 3.9.). Podoben pojav je znan v Vojvodini (Chapman, v tisku b), dolini Morave (glej 3.4.) in v dolini Save (glej 3.7.). V nižinskem področju v Dalmaciji je bil intenziven terenski pregled omejen na področja, ki so povezana z "optimalnimi področji". Toda slučajni terenski obhod na območju Šibenika (po besedah Z. Brusića) in Sinja (A. Milošević) je odkril zgodnjeneolitska najdišča z impresso keramiko na območjih, ki so bila vedno pedološko le obrobna ⁶.

Zato lahko Sherrattovo hipotezo o naselbinskem vzorcu z nenaseljenimi območji med rekami prepričljivo postavimo na laž že če uporabimo samo del jugoslovanskih podatkov. Lahko napovemo, da bo s tem, ko terenski pregled medfluvialnih področij postaja vse pogostejši, na voljo vse več preciznih mnenj o pomenu medfluvialnega terenskega pregleda za različne faze prazgodovine.

Prav gotovo je bilo raziskovanje razmočenih medfluvialnih tal bistveni del gospodarske strategije mnogih neolitskih populacij. Kakšno luč pa - glede na to ponovno oceno lokacij najdišč - podatki terenskega pregleda mečejo na razporeditev najdišč v neolitiku?

Čeprav je pri določanju absolutnega števila najdišč nezanesljiv, pa je terenski pregled bolj primeren za določanje stopnje strnjenosti in razpršenosti regionalnih naselbinskih vzorcev. Kljub različni gospodarski produkciji večjih dolin in medfluvialnih najdišč pa je le malo dokazov za to, da bi se te razlike kazale v razporeditvi najdišč. V jadranskem neolitiku ni niti dokazov za "centralni prostor", niti za "osrednjo osebo", (Batović 1979; Chapman 1981a). V manjših nižinskih področjih se strnjenost naselij pojavlja v zgodnji vinčanski fazi, ko so artefakti raztreseni na območjih, ki so velika do 100 ha (npr. najdišče Potporanj, Chapman 1981). Običajen

⁶ Celó, če so bila tla na območju 1 km okrog teh najdišč z impresso keramiko bolj rodovitna kot so danes, so možnosti teh najdišč za izrabo zemlje daleč manjše kot možnosti drugih nižinskih najdišč v velikih dolinah pri Sinju in Šibeniku.

razmik med zgodnjevinčanskimi strnjenimi naselji je 25-30 km (Chapman, v tisku b) in kaže, da gre za razporeditev najdišč na dveh nivojih. Podatki izkopavanj kažejo, da so bili specializacija obrti, sistem za izmenjavo in ritualne aktivnosti zbrani na "centralnih prostorih" (Chapman 1981; Tringham et al. 1980). Treba je pripomniti, da štiri od velikih najdišč ležijo v središču ekstenzivnih medfluvialnih območij. Morda je takšno lokacijo bolj določala povezanost najdišča z makroteritorijem kot pa najbližji naravni viri.

Ta faza največje neolitske strnjenosti naselij ne traja dlje kot 300 let ali 10 generacij. Pred in po tem prevladujejo vasice, medtem ko so manjša naselja sočasna s "centralnimi prostori". Glede na sedanje podatke ni bistvene razlike v velikosti med najdišči v večjih dolinah in medfluvialnih področjih (Chapman 1981), tako da je težko postaviti hipotezo, da se socialno-ekonomske prednosti naselij v večjih dolinah kažejo v razporeditvi naselij. Verjetneje sta dva nivoja v razporeditvi naselij v poznem 5. tisočletju pr.n.št. nastala iz sosednjega naselbinskega sistema podobne velikosti. Samih podatkov terenskega pregleda ne moremo uporabljati za dajanje različnih možnih razlag tega procesa, kajti ti podatki vodijo do enakih zaključkov. Podatki terenskega pregleda dajejo prostorski kontekst in kontekst okolja za razlago teh razlik.

V 2. in 1. tisočletju pr.n.št. so se, kot kaže, razredne družbe, plemena, katerih gospodarstvo je temeljilo na luksuznih dobrinah in zgodnje države, razširili po Evropi v razmeroma hitrem zaporedju, čeprav v različnih geografskih okoljih (Bintliff 1983; Renfrew, Cherry 1986; Rowlands 1984). V Jugoslaviji ni dokazov za domače oblikovanje države, ampak za postopno spremembo keltskih in nekeltskih plemenskih struktur z vključitvijo v ekspanzionistični rimski imperij (Suić 1974; Wilkes 1969). Osnovni dokaz terenskega pregleda za družbeni razvoj pred poznim 1. tisočletjem pr.n.št. leži v neizraziti razporeditvi nestabilnih plemenskih grupacij, katerih širjenje in krčenje sta povezana s pestro mešanico lokalne produkcije in vključevanja v zunanjo mrežo izmenjave.

Majhno število intenzivnih terenskih pregledov, ki so bili izpeljani v Jugoslaviji, daje isto sliko za naselbinski

vzorec kovinskih obdobj, namreč, osnovna stanovanjska enota je bila raztresena kmetija, občasno vasica (glej 3.6., 3.9.-11.). Ta naselbinska oblika prinaša s seboj niz socialno-političnih zapletov glede obrambe in napada, produktivnosti, gojenja živine in strukture povezav. Najbolj očiten problem je potreba po usklajenih centrih na lokalnem in regionalnem nivoju - iz tega sledi predpostavka o najmanj dveh nivojih razporeditve najdišč v kovinskodobnih naselbinskih vzorcih.

Na apnencu in drugih višinskih predelih Jugoslavije so zelo široko razširjena dobro ohranjena ograjena najdišča in višinska utrjena naselja, pogosto obdana s kupi kamena in/ali kamnitimi zidovi (glej 3.3., 3.12.). Mnoga od manjših ograjenih naselij lahko interpretiramo kot kmetije, kupi kamena so posledica čiščenja polj, kar včasih velja tudi za grobove, kamniti zidovi pa so interpretirani kot oznake, za delitev zemlje (npr. kompleksa Čauševica in Pridraga v zadrski nižini, Chapman et al. 1987). Le s tolmačenjem večjih ograjenih in višinskih utrjenih naselij postane možna interpretacija lokalnih ali regionalnih centrov. Druga oblika prostorske razporeditve - načrtna grobišča - (npr. gomile na visoki planoti Glasinca v centralni Bosni, Benac, Čović 1956) daje drugo možnost za socialni nadzor na lokalnem ali regionalnem nivoju, prav tako kot vrhunec povezav pogosto označuje pravo število razpršenih skupnosti.

Na teh področjih, kjer prevladujejo ograjena in višinska utrjena naselja, obstaja dokaz za začetek naseljevanja na vrhovih hribov v poznem eneolitiku (3. tisočletje pr.n.št., Čović 1983a). Toda glavna faza gradnje višinskih utrjenih naselij se razlikuje od območja do območja: v zgodnji bronasti dobi v Z Hercegovini (Oreč 1978), v pozni bronasti dobi v JZ Bosni (Benac 1985) in ob srednji Moravi (Stojić 1986) in v zgodnji železni dobi na liburnijskem in japodskem področju (Batović 1985; Drechsler-Bižić 1985). Kaže, da gradnja prvih velikih višinskih utrjenih naselij sovпада z razvojem izkoriščanja železa na Balkanu (Čović 1987; cf. Wellsov podatek za Slovenijo, Wells 1980).

Nižinska področja v Jugoslaviji, ki se ne nahajajo na apnencu, so v izrazitem nasprotju z apnenčastimi področji in višinskimi področji; do zdaj je tu le malo dokazov za delitev in ograjevanje zemlje. Vendar pa sta maloštevilnost kamena pri vseh večjih oblikah nižinskih

tal (černozjomi, rjava gozdna tla, smolnice, aluvialne ilovice; Filipovski, Čirić 1969) in večja občutljivost za poškodbo pri zemeljskih delih v primerjavi s kamnitimi objekti, bolj verjetno vzrok za to odsotnost kamena kot pa da bi bila delitev zemlje nepomembna. Verjetno ni naključje, da se dve glavni fazi ekspanzije v območjih na apnencu (pozna bronasta in pozna železna doba) ujema z naselbinsko ekspanzijo in omejenim številom strnjenih naselij v nižinskih predelih, ki niso na apnencu. Tu različna naselbinska preteklost na sosednjih območjih kaže na vzpon in padec ekonomske produkcije in politične prevlade: nasprotje med strnjenostjo prazgodovinskega Singidunuma (Todorović 1969) in mirnimi kmečkimi železnodobnimi naselji v J Šumadiji ali ob stoječih vodah srednje moravske doline. Odsotnost treh nivojev v razporeditvi naselij in velika količina malih utrjenih višinskih naselij in ograjenih naselij v 1. tisočletju sta le dve plati iste medalje; oba elementa naznanjata odsotnost močnih, centraliziranih držav na področju Jugoslavije v železni dobi.

4.3. Sinteza

Zasluga arheološkega terenskega pregleda v Jugoslaviji je v tem, da so v večini območij določeni ustrezni razredi ostalin in da so določena glavna nasprotja med razpršenimi in strnjenimi naselji v času. Vkolikor ti elementi vsebujejo naselbinski vzorec, je terenski pregled trajno prispeval k razlagi kulturnih sprememb z določitvijo prostorskega okvira in okolja. Drugi prispevek terenskega pregleda pa je v tem, da je dal ogrodje za regionalno strategijo izkopavanj. Ta drugi prispevek je prav gotovo najučinkovitejša metoda za pridobivanje dovolj velikega števila socialnih in ekonomskih podatkov, da bi spremenili prepričanje o statičnem naselitvenem vzorcu v razumevanju dinamičnega naselitvenega sistema.

Glede treh "velikih vprašanj" o izvoru poljedelstva, socialni kompleksnosti in oblikovanju države, lahko z gotovostjo trdimo, da je bil terenski pregled v Jugoslaviji zelo uspešen pri ukvarjanju s problemom socialne kompleksnosti na srednjem nivoju. Z nekaterimi opaznimi izjemami v 5. tisočletju pr.n.št., centralna mesta niso pogosta, tako na področjih z zmerno kot tudi na tistih z mediteransko klimo. S tega stališča so strukture zvez, namenjenih izmenjavi ter primerljive horizontalne gru-

pacije primernejše za razlago družbenega razvoja kot pa vertikalni model z elementi razredne družbe pri socialni arheologiji 70. let. Problem izvora poljedelstva v Evropi je bil z mezolitskimi študijami v Železnih vratih bolj posredno kot pa direktno osvetljen; gre za klasičen primer razvojno stabilne strategije v specializiranem okolju. In končno, železnodobne družbe niso nikdar presegle stopnje vaše avtonomije in napravile večjega političnega koraka k zgodnji državi - v ta razvoj so bile vključene šele v rimskem času.

Za nadaljnji uspeh arheološkega terenskega pregleda v Jugoslaviji pri odgovarjanju na "velika vprašanja" evropske prazgodovine, je treba izpolniti tri pogoje:

- a) največ problemsko orientirane pozornosti je treba posvetiti kontekstu regionalnih naselbinskih vzorcev,
- b) potrebno je jasno razumevanje regionalne in lokalne geomorfologije, da bi izkoristili prednosti "geoloških oken" v drugačnih pokrajinah ali pa določiti geomorfološko stabilna področja z velikimi možnostmi za terenski pregled,
- c) na novo je treba poudariti pomen intenzivnih, sistematičnih metod terenskega pregleda v regionalnem kontekstu.

Le z izpolnitvijo teh pogojev bodo evropski arheologi, ki se ukvarjajo s prazgodovino, lahko zaupali v rezultate naslednje generacije projektov terenskih pregledov v Jugoslaviji.

ZAHVALA

Ta članek bi bilo nemogoče napisati brez vzpodbud številnih kolegov, tako iz Jugoslavije kot iz zahodne Evrope. Zahvalo dolgujem predvsem Peri Popoviću, Božidarju Slapšaku, Branku Kiriginu in Janet Leavy; vsi ti so tekst prebrali in dali koristne predloge.

In na koncu hvala tudi urednikom "Arhea", ki temu samovoljnemu in zgovornemu prispevku nudijo varen dom.

LITERATURA

Allan W. 1971 *Ecology, techniques and settlement patterns*, 211-226, v Ucko et al. (eds.) 1971.

Bailey G. N., Davidson I. 1983 *Site exploitation territories and topography: two case studies from Spain*. JAS 10, 87-115.

Bankoff H. A., Winter F. A. 1981 *Brooklyn College - Beograd Narodni Muzej Excavations at Novačka Čuprija 1980*. Arch. News X/1-2, 9-12.

Bankoff H. A., Winter F. A. 1982 *The Morava Valley Project in Yugoslavia: preliminary report, 1977-1980*. JFA 9/2, 149-164.

Bankoff H. A., Winter F. A. 1983 *The Lower Morava Valley project*, 203-206, v Keller, Rupp (eds.) 1983.

Bankoff H. A., Winter F. A. brez letnice *Excavations of Smederevska Palanka, Yugoslavia. The Morava Valley project: 1977*. NGS Reports. 1977 Projects, 131-142.

Bankoff H. A., Winter F. A., Greenfield H. 1980 *Archaeological survey in the Lower Morava valley, Yugoslavia*. CA 21, 268-269.

Barker G. 1975 *Early Neolithic land use in Yugoslavia*. PPS 41, 85-104.

Barker G. (ed.) v tisku *Roman agrarian structure in the Mediterranean*. London: British School in Rome.

Basler Dj. 1953 *Paleolitski nalaz na Usori*. GZMS, n. s. VIII, 215-223.

Basler Dj. 1962 *Sjeverna Bosna - sondažna rekognosciranje paleolitskih nalazišta*. AP 4, 8-10.

Basler Dj. 1963 *Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni*. GZMS, n. s. XVIII, 5-24.

Basler Dj. (ed.) 1979 *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja. Tom I. Paleolitsko i mezolitsko doba*. Sarajevo: Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Basler Dj. 1979a *Rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini*, 309-312, v Basler (ed.) 1979.

Basler Dj. 1979b *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini*, 313-330, v Basler (ed.) 1979.

Basler Dj. 1979c *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini*, 331-335, v Basler (ed.) 1979.

- Batović Š. 1973 *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju*. Diadora VI, 5-165.
- Batović Š. 1977 *Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens*, Godišnjak (Centar za Balkanološka Ispitivanja) Knj. 14, 45-60.
- Batović Š. 1979 *Jadranska zona, 473-633, v Garašanin* (ed.) 1979.
- Batović Š. 1987 *Liburnska grupa, 339-390, v Gabrovec* (ed.) 1987.
- Batović Š., Chapman J. C. 1985 *The "Neothermal Dalmatia" Project, 158-195*, v Mac Ready, Thompson (eds.) 1985.
- Bavec U. 1988 *An interim report of survey work carried out at Sveti Jakob, a multi-period hilltop settlement above Dovško (Senovo), Slovenia, 225-239*, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Benac A. 1985 *Utvrđena ilirska naselja (I). Delmatske gradine na Duvanjskom Polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom Polju*. Djela Knj. LX. Sarajevo: Centar za Balkanološka Ispitivanja Knj. 4.
- Benac A., Čović B. 1956 *Glasinac. Katalog der Vorgeschichtliche Sammlung des Landmuseums in Sarajevo*. Sarajevo: Zemaljski Muzeum.
- Binford L., Binford S. R. (eds.) 1968 *New perspectives in archaeology*. Chicago: Aldine.
- Bintliff J. 1983 *Settlement patterns, land tenure and social structure: a diachronic model*, 106-111, v Renfrew, Shennan (eds.) 1983.
- Bintliff J. (ed.) 1984 *European social evolution. Archaeological perspectives*. Bradford: University of Bradford Press.
- Bintliff J. B., Davidson D. A., Grant E. G. (eds.) 1988 *Conceptual issues in environmental archaeology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bintliff J., Gaffney V. 1988 *The Ager Pharensis / Hvar Project 1987*, 151-175, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Bököny S. 1969 *Kičmenjaci (Prethodni izveštaj)*, 224-228, v Srejšević 1969.
- Bököny S. 1978 *The vertebrata fauna of Vlasac*, 35-68, v Srejšević, Letica 1978, Vol. II.
- Bolomey A. 1973 *An outline of the Late Epipaleolithic economy at the "Iron gates"; the evidence on bones*. Dacia n. s. XVII, 41-52.
- Boroneant V. 1971 *La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer*. PZ 45/1, 1-45.
- Bošković Dj. (ed.) 1953 *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji. I Zapadna Srbija*. Beograd: SAN.
- Bošković Dj. (ed.) 1956 *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji. II Centralna Srbija*. Beograd: SAN.
- Brukner D. 1969 *Rekognosciranje u Bačkoj*. AP 11, 259-260.
- Brukner O., Medović P. 1966 *Rekognosciranje ugroženih terena u Bačkoj i Banatu*. AP 8, 190-195.
- Bulat M. 1972 *Rekognosciranje na području Osijeka i njegove šire okoline u 1972. godini*. AP 14, 158-161.
- Bulat M. 1974 *Rekognosciranje prehistorijskih lokaliteta u Slavoniji*. AP 16, 152-154.
- Bulat M. 1981 *Rekognosciranje arheološkog Muzeja Slavonije*. AP 21, 181-187.
- Bulat M., Bojčić Z. 1980 *Rekognosciranje Arheološkog Odjela Muzeja Slavonije u Osijeku u 1979. godini*. AP 20, 198-200.
- Bulić F. 1924-25 *Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij*. VAHD 1924-25, Prilog VII.
- Buttler W. 1932 *Burgwälle in Norddalmatien*. BRGK XXI, 183-198.
- Buttler W. 1933 *Bronzefunde aus Norddalmatien und ihre Bedeutung für die Chronologie der Frühhallstattzeit Mitteleuropas*. PZ XXIV, 283-293.
- Cantwell A-M, Griffin J. B., Rothschild N. A. (eds.) *The research potential of anthropological museum collections*. Annals of New York Academy of Sciences 376. New York.
- Cârciumaru M. 1978 *L'analyse pollinique des coprolithes de la station archéologique de Vlasac, 31-34*, v Srejšević, Letica 1978, Vol. II.
- Carlton R. 1988 *An ethno-archaeological study of pottery production on the Dalmatian island of Iž*, 101-123,

- v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Chapman J. C. 1977 *The Balkans in the fifth and fourth millennia b.c.*. Neobjavljena doktorska disertacija, University of London.
- Chapman J. C. 1981 *The Vinča culture of south east Europe. Studies in chronology, economy and society*. 2 vol. Oxford: BAR S-117.
- Chapman J. C. 1981a *The value of Dalmatian museum collections to settlement pattern studies*, 529-555, v Cantwell et al. (eds.) 1981.
- Chapman J. C. 1981b *The development of agriculture and pastoralism in the Balkans*. Lepenski vir simposium, Köln, May 1981.
- Chapman J. C. 1988 *Putting pressure on population: social alternatives to Malthus and Boserup*, 291-310, v Bintliff et al. (eds.) 1988.
- Chapman J. C. (v tisku a) *Demographic trends in south east Europe*, v Bonsall C. (ed.) *The Mesolithic in Europe*.
- Chapman J. C. (v tisku b) *The Neolithic period in the Moravo-Danubian confluence area: a regional assessment of settlement pattern*, v Triningham R. (ed.) *Selevac Monograph I*.
- Chapman J. C., Bintliff J., Gaffney V., Slapšak B. (eds.) 1988 *Recent developments in Yugoslav archaeology*. Oxford: BAR S-431.
- Chapman J. C., Shiel R. S. 1988 *The Neothermal Dalmatia Project - Archaeological survey results*, 1-30, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Chapman J. C., Shiel R. S. (v tisku) *Settlements, soils and societies in Dalmatia*, v Barker G. (ed.) *Roman agrarian structure in the Mediterranean*. London: British School in Rome.
- Chapman J. C., Shiel R. S., Batović S. 1987 *Neothermal Dalmatia*. A study of settlement patterns and land use in Yugoslavia. A report on the 1983 and 1984 seasons. JFA 14, 123-146.
- Cherry J. F., Gamble C., Shennan S. J. (eds.) 1978 *Sampling in contemporary British archaeology*. Oxford: BAR B-50.
- Clarke D. L. 1968 *Analytical Archaeology*. 1st. ed. London: Methuen.
- Constandse-Westermann T. S., Newell R. R. 1984 *Human biological background of population dynamics in the Western European Mesolithic*. Proc. of Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Series B. Vol. 87/2, 139-223.
- Constandse-Westermann T. S., Newell R. R. 1986 *Testing an ethnographic analogue of Mesolithic social structure and the archaeological resolution of Mesolithic ethnic groups and breeding populations*, Proc. of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Series B, Vol. 89/3, 243-310.
- Čović B. (ed.) 1983 *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja Tom IV. Brončano doba*, Sarajevo: Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Čović B. 1983a *Regionalne grupe ranog brončanog doba*, 114-189, v Čović (ed.) 1983.
- Čović B. 1987 *Srednjebosanska grupa, 481-528*, v Gabrovec (ed.) 1987.
- Čović B. (ed.) 1988 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Centar za Balkanološka Ispitivanja.
- Čubrilović V. (ed.) 1974 *Istorija Beograda I. Stari, srednji i novi vek*. Beograd: Prosveta.
- Ćus-Rukonić J. 1982 *Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja*, 9-17, v Hrvatsko arheološko društvo (ed.) *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošnju*. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo.
- Drechsler-Bižić R. 1958 *Naselja i grobovi praistorijskih grobova Japoda u Vrepcu*. VAMZ I, 35-60.
- Drechsler-Bižić R. 1961 *Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-1956 g.*. VAMZ II, 67-114.
- Drechsler-Bižić R. 1970 *Istraživanje brončanog i železnog doba na teritoriji praistorijskih Japoda*. Pregled naučnih radova II.
- Drechsler-Bižić R. 1974 *Područje Like od ranog brončanog doba do dolaska Rimljana*. IHAD I, 19-37.
- Drechsler-Bižić R. 1975a *Caracteristiques des agglomérations fortifiées dans la région centrale des Japodes*.

- Godišnjak (Centar za Balkanološka Ispitivanja) Knj. 11, 71-79.
- Drechsler-Bižić R. 1975b *Istraživanje tumula ranog brončanog doba u Ličkom Osiku*. VAMZ IX, 1-22.
- Drechsler-Bižić R. 1983a *Srednje brončano doba u Lici i Bosni*, 242-269, v Čović (ed.) 1983.
- Drechsler-Bižić R. 1983b *Japodska kulturna grupa*, 374-389, v Čović (ed.) 1983.
- Drechsler-Bižić R. 1987 *Japodska grupa*, 391-441, v Gabrovec (ed.) 1987.
- Dular J. 1985 *Arheološka topografija Slovenije: Topografsko področje XI (Bela krajina)*. Ljubljana: SAZU.
- Époque Pré- et Proto-historique 1971, Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie - Recherches et Résultats*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Evans H. 1988 *The potential for the analysis of Early Medieval pottery in Dalmatia*, 85-99, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Fewkes V. 1934 *Archaeological reconnaissance in Yugoslavia*, American Expedition, Season of 1933. BASPR 10, 29-62.
- Fewkes V. 1935 *Report of the 1934 Summer Field Course of the School - Explorations in Yugoslavia and Czechoslovakia*. BASPR 11, 7-18.
- Fewkes V. 1936 *Neolithic sites in the Moravo-Danubian region (Eastern Yugoslavia)*. BASPR 12, 5-81.
- Fewkes V. 1939 *Report on the 1938 Summer Course of the American School of Prehistoric Research*. BASPR 15, 6-12.
- Fewkes V., Goldman H., Ehrich R. W. 1933 *Archaeological reconnaissance in Yugoslavia*. BASPR 9, 48-51.
- Filipovski G., Čirić M. 1969 *Soils of Yugoslavia*. Beograd: Institut za proučavanje zemljišta.
- Flannery K. V. 1971 *The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East: a comparative study*, 23-54, v Ucko et al. (eds.) 1971.
- Flannery K. V. (ed.) 1976 *The early Mesoamerican village*. New York: Academic Press.
- Gabrovec S. (ed.) 1987 *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja Tom V. Željezno doba*. Sarajevo: Centar za Balkanološka Ispitivanja.
- Gams I. 1969 *Some morphological characteristics of the Dinaric Karst*. Geog. Journal 135/4, 563-572.
- Garašanin D. 1954 *Katalog metala*. Preistorija I. Beograd: Narodni muzej Beograd.
- Garašanin M. V. (ed.) 1979 *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja Tom II. Neolitsko doba*. Sarajevo: Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Garašanin M. V., Garašanin D. (eds.) 1951 *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd: SAN.
- Garašanin M. V., Ivanović V. 1958 *Praistorija Leskovačkog kraja*. Biblioteka N. M. Leskovac: Narodni muzej Leskovac.
- Gould R. A. 1980 *Living archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Govedarica B. 1982 *Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni*. Godišnjak (Centar za Balkanološka Ispitivanja Knj. 18) Knj. XX, 111-188.
- Griffiths K. E. 1988 *Dalmation pottery: spots before the eyes*, 77-84, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Harding A. F. (ed.) 1982 *Climate change in later prehistory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Harner M. J. 1970 *Population pressure and the social evolution of agriculturalists*. S. W. Journal of Anthro. 26, 67-86.
- Harner M. J. 1975 *Scarcity, the factors of production and social evolution*, 124-138, v Polgar (ed.) 1975.
- Hodder I., Hammond N., Isaac G. (eds.) 1979 *Patterns of the past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder I., Orton C. 1976 *Spatial analysis in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson J. C. 1969 *A location theory for rural settlement*. Annals of Association of American Geographers 59, 365-381.
- Jankulov B. 1934 *Praistorijsko doba Vojvodine*. Glasnik istorijskog društva Novi Sad 7/ I-III, 1-63.

- Jovanović B. 1969 *Chronological frames of the Iron Gates group of the Early Neolithic period*. Arch. Jug. X, 23-38.
- Karmanski S. 1968 *Neolitski lokaliteti jugozapadne Bačke*. Odžaci: Arheološka sekcija osnovne škole "Boris Kidrič".
- Karmanski S. 1969 *Nalazi bronzanodopske idolplastike iz okoline Odžaka*. Odžaci: Arheološka sekcija osnovne škole "Boris Kidrič".
- Karmanski S. 1970a, b *Bakarnodobni lokaliteti jugozapadne Bačke I, II*. Odžaci: Arheološka sekcija osnovne škole "Boris Kidrič".
- Karmanski S. 1975 *Rani neolit - Donja Branjevina*. Katalog izložbe. Odžaci: Arheološka sekcija, Odžaci muzej.
- Keller D. R., Rupp D. W. (eds.) 1983 *Archaeological survey in the Mediterranean area*. Oxford: BAR S-155.
- Klemenc J. 1938 *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb*. Beograd: Pelikan F.
- Klemenc J., Saria B. 1936 *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*. Zagreb: Akademie der Wissenschaft Beograd und Zagreb.
- Kondić V. (ed.) 1980 *Djerdapske sveske I*. Beograd: Arheološki institut, Narodni muzej i Filozofski fakultet.
- Kondić V. (ed.) 1984 *Djerdapske sveske II*. Beograd: Arheološki institut, Narodni muzej i Filozofski fakultet.
- Kramer C. (ed.) *Ethnoarchaeology: the implications of ethnography for archaeology*. New York: Columbia University Press.
- Krstić D., Pavlović S. 1980 *Rekognosciranje Leskovačkog područja*. AP 21, 201-205.
- Kruk J. 1973 *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lesowskich*. Warsaw: Polska Akademia Nauka.
- Mac Ready S., Thompson F. H. (eds.) 1985 *Archaeological field survey in Britain and abroad*. Society of Antiquaries of London Occasional Paper (New Series) VI. London: Society of Antiquaries of London.
- Malez M. 1966 *Paleolitska nalazišta Hrvatske*. AV XVIII, 255-284.
- Malez M. 1979 *Paleolitsko i mezolitsko doba u Hrvatskoj*, 195-295, v Basler (ed.) 1979.
- Marović I. 1959 *Iskopavanje kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953., 1954., i 1958.* VAHD LXI, 5-80.
- Marović I. 1960 *Prahistorijski nalazi na području Solina*. VAHD LXII, 5-29.
- Marović I. 1976 *Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953., 1954., 1958., 1966., i 1968.* Materijali XIII, 55-75.
- Marović I. 1979 *Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine*. VAHD LXXII-LXIII, 13-50.
- Marović I., Čović B. 1983 *Cetinska kultura*, 191-232, v Čović B. (ed.) 1983.
- Mason P. 1988 *Coming down from the hills. A preliminary report on the intensive surface collection of a lowland Iron Age activity area in Slovenia*, 239-245, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Medović P. 1966a *Rekognosciranje trase II Odbrambene linije leve obale Dunava u Bačkoj*. AP 8, 195-200.
- Medović P. 1966b *Rekognosciranje trase kanala DTD u Bačkoj*. AP 8, 201-202.
- Medović P., Brukner O. 1967 *Rekognosciranje u Bačkoj*. AP 9, 169-172.
- Milošević A. 1984 *Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini*, 9-26, v Hrvatsko arheološko društvo, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split: Hrvatsko arheološko društvo.
- Milošević A., Govedarica B. 1986 *Otišić, Vlaka - prahistorijsko nalazište u Vrtači I*. Godišnjak (Centar za Balkanološka Ispitivanja Knj. 22) Knj. XXIV, 51-71.
- Minichreiter K. 1978 *Terenska istraživanja Arheološkog odjela Muzeja Slavonije u toku 1978. godine*. AP 20, 174-182.
- Mueller J. W. (ed.) 1975 *Sampling in archaeology*. Tucson: University of Arizona Press.
- Nandris J. G. 1968 *Lepenski Vir*. Science Journal 1, 64-70.

- Nandris J. G. 1972 *Review of Srejšović D. "Europe's first monumental sculpture: new discoveries at Lepenski Vir"*. PPS 38, 426-429.
- Nandris J. G. 1988 *Ethnoarchaeology and Latinity in the mountains of the southern Velebit*, 125-143, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Narodni muzej 1978 *Arheološko blago Djerdapa*. Beograd: Narodni muzej Beograd.
- Oreč P. 1978 *Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posusje, Grude i Listnica)*, Glasnik Zemaljskog muzeja (A) NS XXXII (1977).
- Petrić N. 1976a *Prehistorijske kulture Pelješca*. Pelješki zbornik 1, 295-313.
- Petrić N. 1976b *Arheološke bilješke o Hvaru*. Hvarski zbornik 4, 217-226.
- Polgar S. (ed.) 1975 *Population, ecology and social evolution*. The Hague: Mouton.
- Popović O. 1966 *Rekognosciranje u Sremu*. AP 8, 186-190.
- Popović O. 1967 *Rekognosciranje u Sremu*. AP 9, 172-180.
- Popović O. 1968 *Rekognosciranje u Sremu*. AP 10, 215-224.
- Popović O. 1969 *Rekognosciranje u Sremu*. AP 11, 249-259.
- Popović O. 1970 *Rekognosciranje u Sremu*. AP 12, 194-201.
- Price D., Brown J. (eds.) *Complexity among hunter-gatherers*. New York: Academic Press.
- Radišić R. 1968 *Obala Tamiša (sektor Tomaševac - Farkaždin)*. AP 10, 211-212.
- Renfrew C., Cherry J. F. (eds.) 1986 *Peer polity interaction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renfrew C., Shennan S. (eds.) 1983 *Ranking, resources and exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowlands M. R. 1984 *Conceptualizing the European Bronze and Early Iron Ages*, 147-156, v Bintliff (ed.) 1984.
- Rutter J. 1983 *Some thoughts on the analysis of ceramic data generated by site surveys*, 137-142, v Keller, Rupp (eds.) 1983.
- Salajić S. 1981 *Rekognosciranje Brodskog Posavlja*. AP 22, 179-180.
- Saria B., Klemenc J. 1939 *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Rogatec*, Zagreb: St. Kugli.
- Schmidt H. H. 1945 *Die Burg Vučedol*. Zagreb: Kroatische Archaeologische Staatmuseum.
- Schwartz C. 1988 *The Neolithic animal husbandry of Smilčić and Nin*, 45-75, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Shennan I. 1982 *Problems of correlating Flandrian sea-level changes and climate*, 52-67, v Harding (ed.) 1982.
- Sherratt A. 1979 *Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution*, 261-305, v Hodder et al. (eds.) 1979.
- Sherratt A. 1980 *Water, soil and seasonality in early cereal cultivation*. World Arch. 11/3, 313-330.
- Shiel R., Chapman J. C. 1988 *The extent of change in the agricultural landscape of Dalmatia, as a result of 7,000 years of land management*, 31-44, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Slapšak B. 1983 *Kras (Karst) survey, 201-202*, v Keller, Rupp (eds.) 1983.
- Slapšak B. 1988 *Defining the economic space of a typical Iron Age hill-fort: Rodik (Yugoslavia), a case study*, 95-107, v Bintliff et al. (eds.) 1988.
- Slapšak B. 1988a *The 1982-1986 Ager Pharensis survey. Potentials and limitations of "wall survey" in karstic environments*, 145-149, v Chapman et al. (eds.) 1988.
- Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1975 *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: SAZU.
- Smith R. 1976 *Regional analysis*. 2 vols. New York: Academic Press.
- Srejšović D. 1969 *Lepenski Vir - nova praistorijska kultura u Podunavlju*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Srejšović D. 1981 *The Lepenski Vir Culture*. Lepenski Vir Symposium, Köln, May 1981.

- Srejić D., Letica Z. 1978 *Vlasac I, II. Mezolitsko naselje u Djerdapu*. Beograd: SAN.
- Stojić M. *Gvozdeno doba u bazenu Velike Morave*. Beograd - Svetozarevo: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu Knj. 8.
- Suić M. 1974 *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: JAZU.
- Tanasijević Dj. et al. 1967 *Soils of the Velika Morava and Mlava Basin*. Beograd: Institut za proučavanje zemljišta.
- Todorović J. 1968 *Kelti na tlu Beograda*. Katalog izložbe. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Todorović J. 1971 *Katalog metala*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Todorović J., Kondić V., Birtašević M. 1963-64 *Stare kulture i narod na tlu Beograda*. Katalog izložbe. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Trbuhović V., Vasiljević M. 1973-74 *"Obrovci", poseban tip neolitskih naselja u zapadnoj Srbiji*. *Starinar* n. s. XXIV-V, 157-162.
- Trifunović L. (ed.) 1969 *Anciennes cultures du Djerdap*. Beograd: Narodni muzej Beograda.
- Tringham R., Krstić D., Kaiser T., Voytek B. 1980 *The early agricultural site of Selevac*. *Archaeology* 33/2, 24-32.
- Ucko P. J., Tringham R., Dimbleby G. W. (eds.) *Man, settlement and urbanism*. London: Duckworth.
- Vasić M. M. 1902 *Die neolitische Station Jablanica bei Medjulužje in Serbien*. *Archiv für Anthropologie* XXVIII, 517-582.
- Vasić M. M. 1906 *Nekoliko preistorijskih nalaza iz Vinče*. *Starinar* (n.r.) 1/2, 89-127.
- Vasić M. M. 1911 *Gradac, preistorijsko nalazište latenskog doba*. *Glasnik SKA* LXXXV, 97-134.
- Vasiljević M. 1974 *Rekognosciranje u Podrinju*. AP 16, 145-150.
- Vasiljević M. 1975 *Rekognosciranje Podrinja*. AP 17, 163-167.
- Vasiljević M., Trbuhović V. 1972 *Rekognosciranje u Podrinju i sondažna ispitivanja*. AP 14, 164-189.
- Vasiljević M., Trbuhović V. 1973 *Rekognosciranje u Podrinju i sondažna ispitivanja*. AP 15, 133-161.
- Vetnić S. 1974 *Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika*. Materijali X, 123-181.
- Vita-Finzi C., Higgs E. S. 1970 *Prehistoric economy in the Mount Carmel area of Palestine: site catchment analysis*. PPS 36, 1-37.
- Vuletić A. 1973 *Novi neolitski nalazi na području Cetinske krajine. Sinj: Muzej Cetinske krajine*.
- Vulić N. 1937 *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Kavadarci*. Beograd: Pelikan F.
- Wells P. S. 1980 *Culture contact and culture change: Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkes J. J. 1969 *Dalmatia*. London: Routledge Kegan Paul.
- Zvelebil M. (ed.) 1986 *Hunters in transition. Mesolithic societies of temperate Eurasia and their transition to farming*. Cambridge: Cambridge University Press.

John Chapman

prevedla Maja Andrić